

JERZY CZAJKOWSKI

Sanok

DACH Z „KOSZYCZKIEM” W DAWNYM POLSKIM BUDOWNICTWIE

Tytułem wstępu

W zbiorze referatów, wygłoszonych na naukowej konferencji w Svidniku w dniach 9–10 września 1999 roku: *Tradície staviteľstva a byvania na Slovensku*, wydany w 1999 roku, znalazł się m.in. referat Henryka Olszańskiego *Budownictwo chłopskie na pograniczu polsko-ruskim na Podkarpaciu. Wzajemne powiązania i różnice*¹. Nie chodzi o sam referat, który jest dość ogólnikowy, ale o jedną z publikowanych fotografii (ibidem, s. 48) z następującym podpisem: „Koszyczek” na dachu lemkowskię chałupy. Grab k. Nowego Żmigrodu. „Košiček” na streche lemkovského domu. Grab pri Novom Žmigrode. Foto R. Reinfuss. Jest to oczywiście zdjęcie wykonane przez Romana Reinfussa, które przez niego samego było kilkakrotnie publikowane (1934, s. 98, ryc. 8; 1947, s. 194, tabl. II/5 oraz s. 198; 1998, fot. 19). Wszędzie w podpisach wymieniona jest wieś Biała Woda, która znajduje się na tzw. Rusi Szlachtowskiej w pobliżu Szczawnicy. Być może, wskutek mimowolnej pomyłki autora referatu, w podpisie pod zdjęciem (tu: ryc. 1) znalazła się miejscowość Grab koło Nowego Żmigrodu. Gdyby Biała Woda i Grab leżały w pobliżu siebie, pomyłka nie miałaby większego znaczenia, ale wsie te oddalone są od siebie przeszło 60 km w prostej linii.

Według Reinfussa, który prowadził swoje badania na początku lat 30., dachy z koszyczkami widywało się w sąsiednich wsiach: Szlachtowa, Biała Woda, Jaworki, także w Beskidzie Sądeckim w Wierchomli Wielkiej i w Uhryniu (1947, s. 198, oraz 1934, mapa 2). Ponadto w tamtych czasach istniała jedna chałupa na Łęgach, przysiółku wsi Ropy, nad rzeką o tej samej nazwie, która na obu szczytach dachu posiadała dobrze zachowane koszyczki. Praw-

¹ Zamieszczony w: *Tradície staviteľstva a byvania na Slovensku*, red. M. Sopoliga, Bratislava–Svidník 1999, s. 35–49.

Ryc. 1. Biała Woda k. Szczawnicy.
Fot. R. Reinfuss.

dopodobnie był to wypadek szczególny, bowiem w innych chałupach w Ropie tej ozdoby dachu nie było. Ropę od Grabu dzieli ok. 35 km w prostej linii, z dziesiątkami wsi, w których nigdy nie konstruowano koszyczków przy dachach. Dotyczy to również obszaru północnej Słowacji, od Spisza po wschodnią granicę. W tym rejonie koszyczków nie było. Stąd też przypadkowe oznaczenie Grabu jako wsi, w której był dach z koszyczkiem, musi wprowadzić w błąd, szczególnie przyszłe pokolenia badaczy, może też sugerować, że na obszarach pomiędzy Białą Wodą i Ropą a Grabem były inne wsie, w których stosowano koszyczki w szczytach dachów. Do tego zagadnienia wrócimy niżej.

Chałupa z Wierchomli

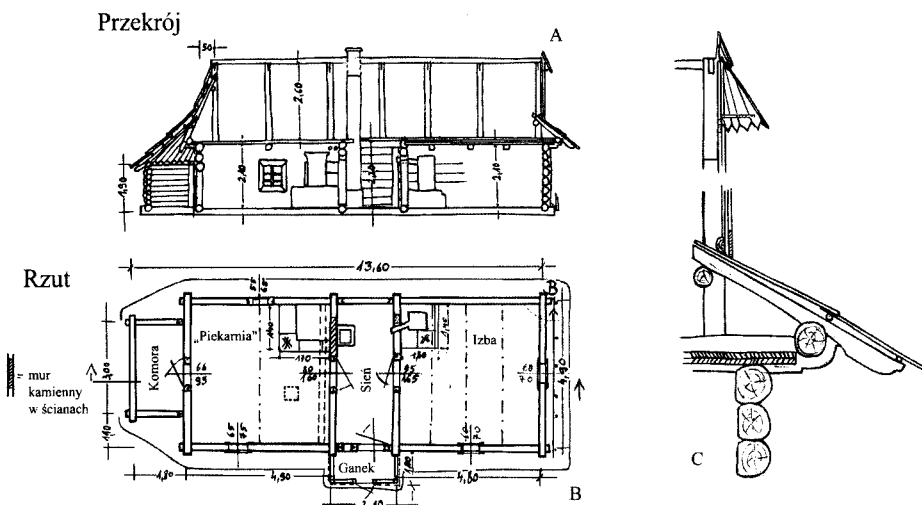
W związku ze zniszczeniem dużej liczby budynków w czasie i po Akcji „Wisła” w 1947 roku mogły zniknąć takie, które miały dachy z koszyczkami, chociaż R. Reinfuss w żadnym miejscu nie stwierdza, że koszyczki we wsiach po stronie polskiej były zjawiskiem pospolitym. Być może, iż jako jedyna zachowała się chałupa Jana Durlaka w Wierchomli Wielkiej, którą fotografowałem w 1962 roku (Czajkowski, 1969, ilustr. 59). W 1966 roku została ona na zlecenie Muzeum Budownictwa Ludowego zinwentaryzowana z myślą o ewentualnym przeniesieniu do Parku Etnograficznego w Sanoku. Ostatecznie budynek dostał się do skansenu w Nowym Sączu (Kroh, 1995, s. 23).

Ze względu na to, że obiektu tego do-tychczas szerzej nie omawiano, a był typowy w budownictwie wsi w Beskidzie Sądeckim (Czajkowski, 1966, mapa na s. 171), warto go pokrótce omówić na podstawie terenowej inwentaryzacji W. Niezgody z 1966 roku. Wykonany został rzut chałupy, przekrój podłużny i fragment przekroju szczytu dachu (ryc. 2 a, b, c). Dom zbudowano w 1899 roku² na planie prostokąta. Składa się on z dwóch izb rozdzielonych sienią, która została wbudowana na słupy pomiędzy węglowanymi zrębami wspomnianych izb. Do sieni prowadzi jedno wejście w ścianie frontowej. W sieni, naprzeciwko siebie, są wejścia do izb. Izba z prawej strony, od wschodu, była po-

² Taką datę ustaliłem, gdy obiekt fotografowałem i takie datowanie przyjęło Muzeum w Nowym Sączu (Kroh, 1995, s. 23), natomiast Niezgoda odczytał rok jako 1822.

czątkowo tzw. zimną izbą pozbawioną urządzeń ogniowych, z przeciwnej strony była pierwotnie kurna piekarnia, o czym świadczą dwa poleńce przy ścianie działowej z sienią oraz otwór w powale (zaznaczony na rysunku), którym uchodził dym na strych. W piekarni są dwa okna, jedno w ścianie przy piecu, drugie w ścianie frontowej. To okno jest odsunięte nieco na bok, co dowodzi, że przy tej ścianie stało niegdyś bydło. Okno przy piecu jest mniejsze (55 x 65 cm) od pozostałych i ma futryny słupowe. Inne okna posiadają opaski nabite wprost na belki zrębu. W 1911 roku lokalizacja domu w zagrodzie została zmieniona. Przy tej okazji dokonano pewnych zmian, prawdopodobnie wówczas przed wejściem do sieni ustawiono ganek, zimną izbę zaopatrzono w piec, a w piekarni wycięto otwór wejściowy w ścianie szczytowej do przystawionej komory. Natomiast na pewno zachowano tradycyjne powały, w piekarni z półokrągłaków podpartych jednym tragarzem na środku, zaś w izbie z desek układanych na zakładkę na trzech tragarzach. Różnice te były zgodne z lokalnymi zwyczajami budowlanymi.

Chałupę nakrywał trójspadowy dach, pierwotnie kryty gontem. Szczyt nad izbą był dawniej obity gontem, u dołu opatrzone daszkiem okapowym, u góry koszyczkiem z gontów (ryc. 3). Celem koszyczka była ochrona dymnika przed deszczem. Ten właśnie drobny detal architektoniczny zachował się na omawianej chałupie. Nie wiemy, czy było w Wierchomli więcej takich budynków, bowiem drugi podobny koszyczek z tej wsi opublikował R. Reinfuss dopiero w 1998 roku (s. 10). Według niego domy z koszyczkami znajdowały się w kilku wsiach w Beskidzie Sądeckim. Sugerował on wprawdzie, że nie-

Ryc. 2. Wierchomla Wielka k. Krynicy. Rys. W. Niezgoda.

gdyś koszyczki mogły sięgać na wschód do rzeki Ropy, czego dowodem byłaby chałupa „na Łęgach” we wsi Ropa (Reinfuss, 1934, s. 98 i 111). Faktycznych dowodów jednak brak.

„Koszyczki” w Polsce

Spróbujmy teraz zestawić wszystkie materiały informujące o budynkach w Polsce, w których są jeszcze lub były onegdaj koszyczki. Nie ma u nas ani jednego opracowania, w którym by omawiano to zagadnienie w sposób ogólny w jakimkolwiek z regionów. Wiadomości są rozproszone i uwzględniają pojedyncze przykłady, zwykle z obszaru południowej Polski (mapa 1). W porównaniu z naszymi sąsiadami południowymi, a także z Niemcami, było to u nas zjawisko marginalne. W tym szkicu nie będziemy robić głębszych porównań z sąsiadami, ale nie zrezygnujemy ze stosownych odniesień. Na wstępie musimy napomknąć o początkach zainteresowań omawianym szczegółem architektonicznym, co zresztą wiąże się z ogólnym rozwojem badań nad budownictwem ludowym. Z opracowania L. Puszeta (1903, s. 81) dowiadujemy się, że wiadomość o dachach z koszyczkami w węgierskim regionie Szatmar została opublikowana w Wiedniu w 1866 roku, co wykorzystał natychmiast R. Hennig³, który stwierdził, że koszyczki takie znane są z terenu Śląska. Z którego, tego nie wiemy, ale możemy sądzić, że z ówczesnego niemieckiego Śląska. Może chodziło o kościół, który Hennig zamieścił w swym opracowaniu (1882) z podpisem, że obiekt pochodzi ze wsi Luboml (Lubomia koło Wodzisławia na Górnym Śląsku [ryc. 4]). Z tej samej pracy zaczerpnął Mokłowski rysunek kościoła, w którym znajdujemy aż dwa koszyczki. Większy, zbudowany z sześciu rzędów gontów, jest nad przednim szczytem nawy, drugi zaś na szczycie przedsionka (Mokłowski, 1903, s. 373). W pierwszym koszyczku, zanim zbudowano w XVII wieku osobną dzwonnice, wisiał dzwon (Matuszczak, 1989, s. 25–26). Kryje się w tym sugestia, że już w XVII stuleciu kościół posiadał koszyczek, czego nie możemy być zupełnie pewni, kościół ten bowiem rozebrano przeszło sto lat temu. Brak obiektu zmniejsza wiarygodność informacji. Wyjaśnienia szukamy zatem w samej Lubomii.

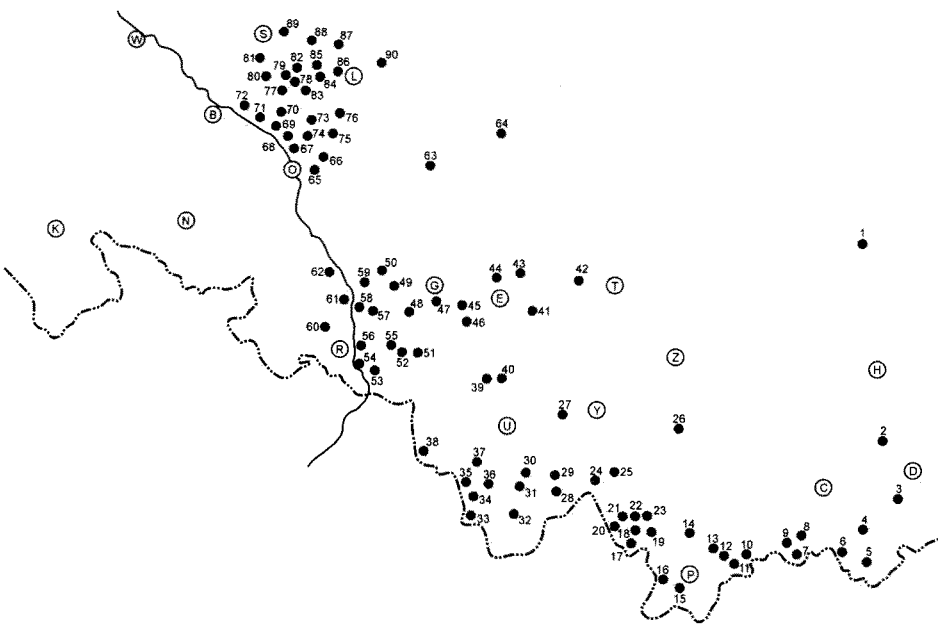
Istnieje tam obecnie neogotycki, ceglany kościół. Zbudowano go w 1887 roku, taką też datę nosi duży krzyż z neogotyckimi ozdobami, ustawiony przed frontem, na osi obiektu. Rok wcześniej rozebrano starą drewnianą świątynię z 1516 roku (Siemko, 2001, s. 88)⁴, która była nakryta dachem gontowym

³ R. Hennig, *Das deutsche Haus*, Strassburg 1882.

⁴ Data ta podana jest przez dwóch autorów: H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 1–5, Breslau 1886–1903; H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre Kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.

Ryc. 3. Wierchomla Wlk. Łemkowski dom z 1899 r.
Fot. J. Czajkowski.

Mapa 1. Występowanie koszyczków-kozubków w południowej Polsce w XIX-XX w.
Oprac. J. Czajkowski.

z widocznym jednym koszyczkiem nad tylnym szczytem nawy (zob. ryc. 40). A zatem ilustracja publikowana przez Henniga, Puszeta i Mokłowskiego nie dotyczy kościoła z Lubonii tylko obiektu z sąsiedniej wsi Syryni, w której stał drewniany kościół pod wezwaniem św. Michała. W 1938 roku przeniesiono go do Parku Kościuszki w Katowicach. Obiekt ten posiada dwa koszyczki podobne do tych na obiekcie z Lubonii. Uwzględniając prostotę rysunku w publikacji Mokłowskiego, można i należy przyjąć, że jest to ten sam kościół (por. ilustr. 4, 36 i 40). Jest bardzo prawdopodobne, że Hennig pomylił wsie, zwłaszcza że w pobliskich Markowicach i Pstrążnem były również kościoły z koszyczkami. Do tego jeszcze wrócimy.

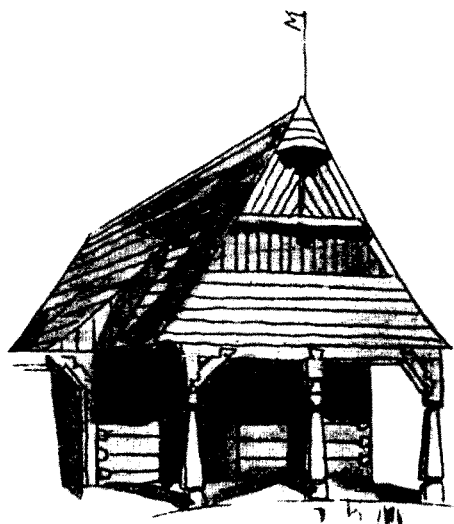
Rok wcześniej przed publikacją Henniga, ukazał się w „Tygodniku Ilustrowanym”, t. XII (1881), rysunek Głębockiego, przedstawiający wąskofrontowy dom z Częstochowy z podcieniem na trzech słupach i koszyczkiem w szczycie dachu (ryc. 5; por. z ryc. 10). Wiadomość tę podali, za „Tygodnikiem”, zarówno Puszet (1903, s. 81), jak i A. Bachmann (1929, s. 52). Mniej więcej w tym samym czasie Jan Matejko rysował z natury zabudowę Muszyny nad Popradem. Na niektórych obiektach (ryc. 6) widać dekoracyjne koszyczki ze sterczynami (*Budownictwo*, 1905). Natomiast Juliusz Kossak na rysunku pod nazwą „Wylew Wisły pod Warszawą” (ryc. 7) uwypuklił dach karczmy z gontowym koszyczkiem (Skowronek, 1989). Przykładem karczmy na Podkarpaciu, w której do niedawna zachował się koszyczek, był obiekt w Andrychowie koło Wadowic. Jego zdjęcie znajdujemy w dwóch publikacjach (Krassowski, 1961 i Moskała, 1968), ale bez słowa informacji. Można jedynie domniemywać, że budynek mógł pochodzić z XIX wieku, ewentualnie sprzed I wojny światowej. Z. Gloger natomiast zamieścił w swojej pracy rysunek (z 1883 roku) drewnianego dworu w Stopnicy (ryc. 8), w Kieleckiem (t. 1, 1907, s. 370). Na ściętych, górnych częściach dachu, sprawiających wrażenie naczółków, znajdują się ozdoby w formie koszyczków (na rysunku widać tylko jeden bok dachu)⁵. W swoim dziele Gloger podaje jeszcze drugi przykład „domu mieszczańskiego z podgórze karpackiego” z koszyczkiem⁶ (ibidem, s. 227). W tym przypadku jest on umieszczony na szczycie dachu izdebki znajdującej się na strychu (ryc. 9). Szczegóły konstrukcyjne i dekoracyjne wskazują, że dom ten stawiali cieśle znający styl „zakopiański”, co dowodzi, że budynek powstał na początku XX wieku. Do Podgórze karpackiego zaliczymy też miasteczko Ciężkowice nad Białą, gdzie w 1930 roku był dom wąskofrontowy, podcieniowy, z dużym koszyczkiem od rynku lub ulicy (Sas Zubrzycki, ryc. 49). Ten budynek nie miał zapewne nic wspólnego z budownictwem zakopiańskim (ryc. 10).

⁵ Ze słów Glogera (1907, t. 2, s. 124) można by się domyślać, że koszyczki były pospolite, ale faktycznie odwołuje się on do Puszeta.

⁶ Z braku dokładniejszego określenia miejsca zaznaczyłem symbolicznie na mapie punkt w Myślenicach, ponieważ obiekt na rysunku ma cechy domu podhalańskiego.

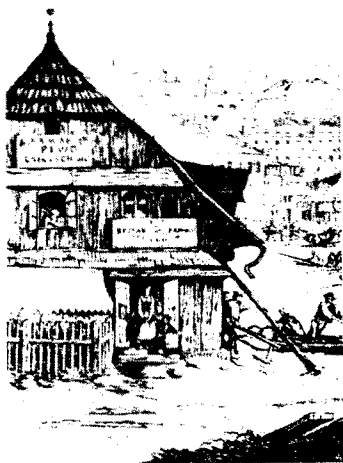
Ryc. 4. Kościół w Lubomii.
Wg rys. R. Henniga i K. Mokłowskiego.

Ryc. 5. Częstochowa.
Rys. wg K. Mokłowskiego.

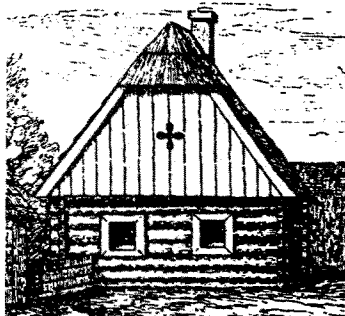
Ryc. 6. Muszyna. Rys. J. Matejko.

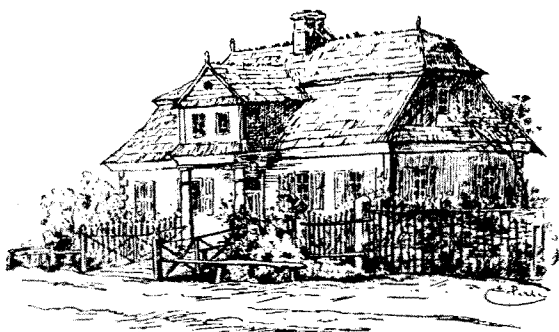
Ryc. 7. Warszawa. Fragment obrazu J. Kossaka „Wylew pod Warszawą”.

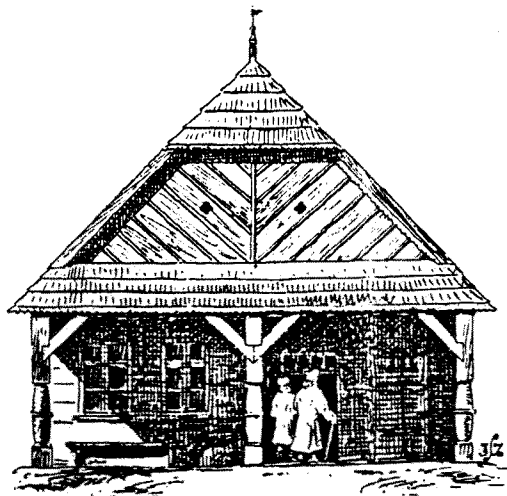
Ryc. 9. Podgórze Karpackie.
Rys. wg Z. Glogera.

Ryc. 11. Wola Rasztowska.
Rys. wg O. Kolberga.

Ryc. 8. Stopnica, dworek. Rys. wg Z. Glogera z 1883 r.

Ryc. 10. Ciężkowice. Rys. wg O. Kolberga.

Na uwagę zasługuje również rysunek w dziele Oskara Kolberga. Przedstawia on zagrodę ze zrębowym domem krytym słomą ze wsi Wola Rasztowska pod Radzyminem, ok. 30 km na północ od Warszawy. Z widocznej strony dach słomiany posiada pionowy, odeskowany szczyt wykończony dużym koszyczkiem z dwóch szarów (rzędów) słomy (Kolberg, 1887, po s. 40). Jego konstrukcja nie jest widoczna, ale można się domyślać, że snopki słomy przymocowane do łukowato wygiętych łąt osłaniają nie odeskowany fragment narożnika szczytu (ryc. 11). W literaturze etnograficznej znajdujemy jeszcze drugi przykład słomianego koszyczka, tym razem z okolic Potylicza koło Rawy Ruskiej. Ten koszyczek jest przedłużeniem kalenicy osłaniającej końcówki krokwi szczytowych. Między nimi jest zwykle niewielki, nie zamknięty trójkąt, stanowiący naturalny dymnik. Nie wiadomo, czy było to w podanej wsi pojedyncze rozwiązanie, czy też było takich chałup więcej (Gajkowa, 1947, ryc. 21). Na marginesie dodajmy, że we wsiach Miletin (Frolec, 1968) i Třebšín w północnych Czechach (i nie tylko) zarejestrowano drewniane budynki, których dachy pokryto słomą, a nad mieszkalnym szczytem dominował słomiany koszyczek z drewnianą, półokrągłą podbitką. Tego rodzaju dno czy podbitka była w Czechach często spotykana. Służyła do wypisania na niej daty budowy obiektu, jego fundatorów i ewentualnie pobożnej inwokacji.

„Koszyczki” w południowej Polsce

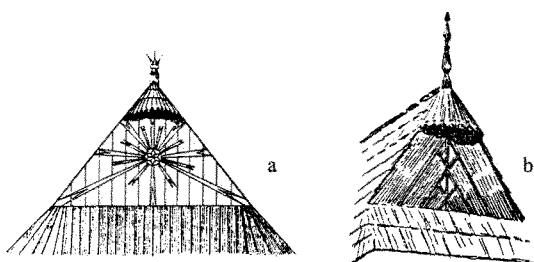
Zebrane dotychczas materiały dotyczące domów z koszyczkami w Polsce pozwalają wyróżnić cztery obszary ich występowania, a mianowicie:

1. Obszar górski od Beskidu Sądeckiego po Beskid Śląski,
2. Obszar Śląska Górnego i Opolskiego,
3. Obszar Opolszczyzny północnej,
4. Sudety.

Obszar 1. Do obszaru tego należą również wsie łemkowskie z Sądecczyzny, które omówiono na wstępie. Dodajmy do tego kapliczkę w Białej Wodzie z gontowym dachem, z dużym trójrzędowym koszyczkiem nad czołem obiektu, nieporęcznie wykończonym sterczyną w postaci bani (Wiktor, 1956, ilustr. nie num.). Kapliczka ta nawiązuje do bramy cmentarnej w Witanowej na Orawie słowackiej, zbudowanej jak kapliczka, z dachem gontowym z wypukłym koszyczkiem, ale bez sterczyny (Matlakowski, 1892, tabl. II 28). Inne rysunki Matlakowskiego ze Spisza (wsie Łapsze Niżne i Wyżne) albo budynków przy drodze między Dzianiszem a Chochołowem (Matlakowski, 1892, tabl. II/21, 27; tabl. XX/4) są przykładami pięknych rozwiązań dekoracyjnych o wyraźnie podhalańskim charakterze (ryc. 12). Dodajmy do tego przykłady innej w stylu, niż na Podhalu, architektury w Krempachach. Było tu przed pół wiekiem sporo domów drewnianych i murowanych, często z czte-

rema oknami od ulicy i dekoracyjnie rozwiązanymi szczytami dachów na podobieństwo architektury Spisza słowackiego. Jak dowodzą fotografie Mariana Korneckiego z 1952 roku (Kornecki, 1994, s. 44, 45) miały one koszyczki ze sterczynami (ryc. 13). Bardzo podobne dokumentował Stanisław Barabasz w miastach spiskich na Słowacji (Barabasz, 1928, tabl. III). Na Podhalu w końcu XIX wieku trafiały się gdzieśgdzie domy z dekoracyjnym koszyczkiem, np. w Chochołowie, w Zakopanem w domu Tadziaka, czy na niewielkim budynku młyna niejakiego Stopki. Wszystko to było przed ponad 110 laty⁷. Objazd po Spiszu dokonany w lutym 2002 roku pozwolił na obejrzenie kilku starych domów i jednocześnie stwierdzenie, że koszyczki znikły z krajobrazu polskiego Spisza, tak jak to się stało już dawno w Nowym Targu. Zdjęcie Bronisławy Kondratowiczowej z początku XX wieku prezentuje ulicę jak na Spiszu słowackim, z rzędem domów z półszczytowymi góralskimi dachami wraz z koszyczkami i sterczynami (Mokłowski, 1903, s. 464), z czego nie został nawet jeden świadek.

W architekturze projektowanej⁸ według stylu szwajcarskiego i jednocześnie zakopiańskiego koszyczki pojawiły się najprawdopodobniej w 1891–1892 roku. Musiały być zaplanowane dla Zakładu Wodoleczniczego „Hygea”, który powstał w 1890–1892 roku przy ul. Krupówki. Jednocześnie warszawski architekt Józef Pius Dziekoński zaprojektował pierwszy budynek dla Muzeum Tatrzańskiego z kilkoma koszyczkami. W tym samym roku Stanisław Witkiewicz przygotował projekt dla „Koliby”, której budowę wraz z koszycz-

Ryc. 12. Koszyczki z Podhala (a) i Spisza (b).
Rys. wg W. Matlakowskiego.

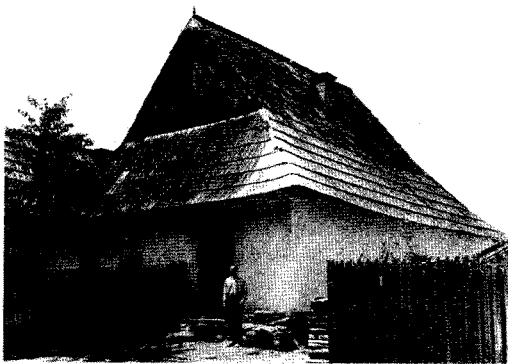
kami zakończono w 1894 roku. Dwa lata wcześniej jej plany przedstawiono na wystawie we Lwowie. Zwróćmy uwagę, że „Koliba” przechodziła przez różne stadia przebudowy i rozbudowy (Pawlikowski, 1931, ryc. 11), a mimo tego do dzisiaj zachowała ozdobne koszyczki (Jabłońska, Moździerz, 1994). S. Witkiewicz był też projektantem willi „Pod Jedłami” w 1896 roku (Eliasz Radzikowski, 1901, s. 222–223), w której również użył koszyczków. Wzory były czerpane za-

⁷ Jest zastanawiające, że Z. Moździerz w artykule *Budownictwo ludowe na Podtatrzu*, „Teki Konserwatorskie” IX, Kraków 1999, s. 115–137, ani słowem nie wspomina o koszyczkach dachowych.

⁸ Chciałbym zwrócić uwagę na inny artykuł Z. Moździerza, *Styl zakopiański w architekturze*, w: *Regionalizm–Regiony–Podhale*, Zakopane 1995, s. 22–51, w którym autor nie porusza tego tematu.

równy z budownictwa ludowego na Podhalu (ryc. 12 a, b) jak również ze Słowacji, o czym przekonują opracowania Matlakowskiego (1982) i Barabasa (1928). Pocztówki z lat 80. XIX wieku oraz z okresu między wielkimi wojnami poświadczają, że również w Tatrach słowackich projektowano w owych czasach prywatne wille z dachami opatrzonymi ozdobnymi koszyczkami (Gašpar, ilustr. 12, 80, 82, 110, 158, 239, 250).

I odwrotnie, architektura projektowana (ryc. 14) po obu stronach granicy musiała wpływać na budownictwo lokalne. Warto też zauważyć, że właśnie z zakopiańską socjetą był związany Władysław Ekielski, który był redaktorem opublikowanych w 1915 roku projektów domów wiejskich w miejscach uległych zniszczeniu w czasie wojny. Między innymi znalazł się tu projekt domu jednorodzinnego, którego fasada przejęta została z ówczesnych domów podhalańskich, a na obu szczytach znajdują się małe koszyczki ze sterczynami (*Odbudowa*, 1915, cz. 3, typ III, tabl.15). Na Orawie północnej, czyli polskiej, koszyczki stosowano w Jabłonce, Podwilku, Podsarniu, Podszklu, Piekielniku, Harkabuzie i Zubrzycy Górnej. Mogły występować również w okolicznych wsiach. Oczywiście, dziś nikt nie jest w stanie powiedzieć o ich nasileniu w poszczególnych wsiach. Wydaje się, że nie było to zjawisko tak powszechne jak na Orawie południowej. St. Barabasz i R. Reinfuss odnotowali je w dachach czterospadowych (Podwilk, Podsarnie, Harkabuz), analogiczne z bardzo niewielkim obniżeniem połaci szczytowych (Podwilk), a także na dachach półszczytowo-przyczółkowych. Natomiast Sas Zubrzycki pozostawił rysunek chłopskiej chałupy w Zubrzycy Górnej ze ścianą szczytową zabezpieczoną okapem z czterech rzędów gontów i koszyczkiem pod kalenicą z pięciu rzędów gontów (Sas Zubrzycki, s. 133, rys. 185). Pokrycie tych dachów na Orawie mogło być słomiane, gontowe lub

Ryc. 13. Krempachy na Spiszu. Fot. M. Kornecki.

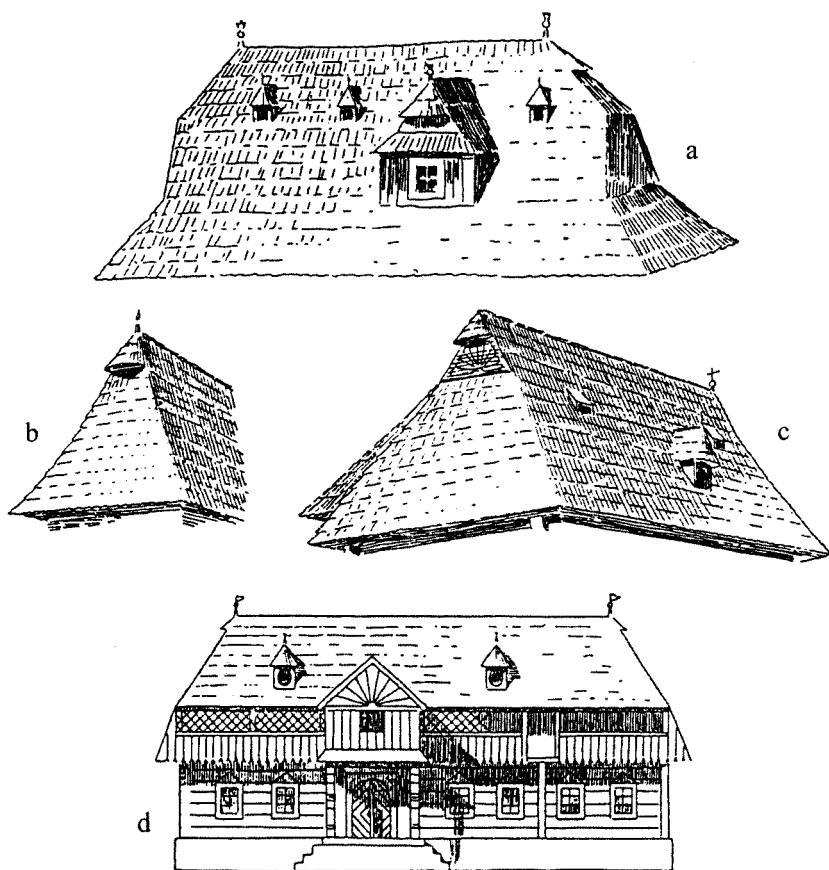

Ryc. 14. Zakopane, willa „Cicha”.
Fot. J. Czajkowski.

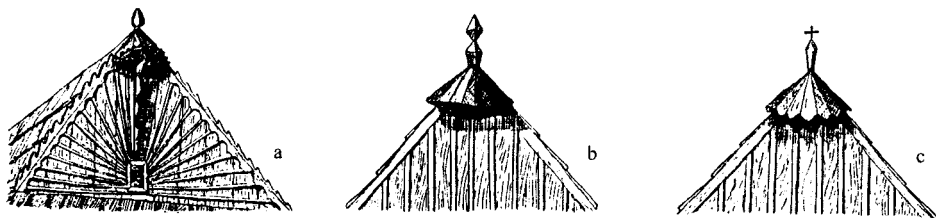
kombinowane, ale koszyczek pozostawał gontowy (ryc. 15). Kilka wspomnianych wersji znajdujemy w Orawskim Parku Etnograficznym. Wzorcowy pod każdym względem jest dworek Moniaków z Zubrzyicy Górnej. Jego lewe skrzydło zbudowano w XVII wieku, prawe zaś w 1784 roku. Być może, iż w trakcie rozbudowy, gdy musiano zmieniać dach, zastosowano dekoracyjne koszyczki. Z XVIII wieku pochodził również dom z Podwilka z polskim łamanym dachem. Nie ma on koszyczków przy kalenicy, natomiast podobne do nich są półokrągłe pokrycia lukarnów w dolnej partii dachu (Jostowa, 1977; Pokropek, 1955, ilustr. 179–182). Analogiczne były na dachach w Podszarniu (ryc. 15 a), na budynku mieszkalnym Ignacego Kapuściaka budowanym w 1859 roku przez jego antenata Jana Kapuściaka (ryc. 15 d). Nad lukarnami i bocznymi połączeniami były tu koszyczki (Barabasz, 1928, *Orawa*, tabl. II/1). Inne budynki, które jeszcze niedawno stały na swych siedliskach, np. dom nr 213 w Piekelniku, datowany na 1819 rok (Mencł, 1980, s. 432, fot. 1095), poświadczają odległy czas niewątpliwego zapożyczenia. W liście do autora dr Jiří Langer z Rožnova pod Radhoštěm informuje, że czterospadowe dachy gontowe z koszyczkami–dymnikami widział w Budești, ok. 20 km na zachód od Sighetu Marmăției, a także w budynkach ze wsi Bârsana w dolinie rzeki Izy, 18 km od Sighet, co znajduje potwierdzenie w literaturze rumuńskiej⁹. I tu niewątpliwie pełniły funkcję podkalenicowych dymników w dachach czterospadowych.

Na północno–zachodnim obrzeżu Orawy znajdują się dwie wsie: Białka i Zawoja. Z wsi podbabiogórskich Zawoja powstała najpóźniej, w pierwszej połowie XVII wieku, a Białka około sto lat wcześniej. Podaję te historyczne szczegóły, bowiem w tym kontekście istotne są słowa Anny Kutrzebianki, że „charakterystyczną cechą dachów, choć też podobno nietutejszą i spotykaną przede wszystkim w najbliższych wsiach na północ od Zawoi, jest wysunięcie półstożkowatego daszka goncianego wspartego często na specjalnej podstawie i nóżce drewnianej” (Kutrzebianka, 1931, s. 43). Wiele wskazuje, że w pierwszej fazie osadnictwa Zawoi miał swój udział wołoski element etniczny, który raczej korzystał z doświadczeń budowlanych okolicznej, wcześniej osiadłej ludności, a nie przynosił własne wzory. W pewnym momencie, zapewne dość późno, zapożyczony został wzór koszyczka od górali orawskich. U Babiogórców był on bardzo skromny (ryc. 16 a–c), ograniczony do kilku (Zawoja), najwyżej kilkunastu (Białka) gontów u dołu sterczyny. Częstotliwość występowania koszyczka w powyższych wsiach nie była zapewne duża. Można tak sądzić z przytoczonej wyżej opinii A. Kutrzebianki. 40 lat później Z. Milczanowski pisał, że „na dachach domów w rejonie babiogórskim spotkać jeszcze można tzw. koszyczek” (*Budownictwo*, 1983, s. 266), natomiast

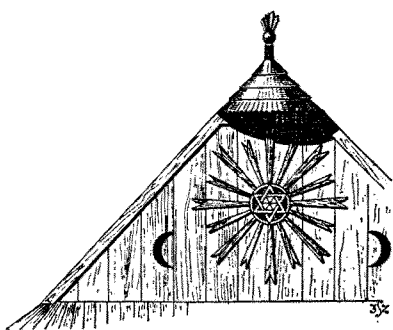
⁹ A. Pănoiu, *Din arhitectura lemnui în România*, București 1977, s. 64.

Ryc. 15. Koszyczki z Orawy: a,d) Podsarnie, b,c) Podwilk, z 1859 r. (wg S. Barabasza).

Ryc. 16. Koszyczki spod Babiej Góry: a) Białka, b,c) Zawoja (wg A. Kutrzebianki).

Ryc. 17. Zakopane.
Rys. wg J. Sasa Zubrzyckiego.

E.J. Sadowska (1996, s. 184) — zdaje się z przesadą — informuje, że „są też bardzo charakterystyczne koszyczki... półokrągłe daszki w szczycie”. Wielki wybór rysunków z natury takich właśnie szczytów w Zawoi dał Jan Sas Zubrzycki w pracy *Cieślicтво Polskie*. Autor ten rzeczywiście zamieścił w swym opracowaniu rysunki kilku koszyczków, wśród których tylko jeden jest z Zawoi — Wilcznej, pozostałe zaś z Istebnej, Wisły, Zubrzycy Górnej, Ciężkowic i Zakopanego (Sas Zubrzycki, 1931, ilustr. 49, 185, 202, 229, 234, 242). Niepowtarzalne jest zdob-

nictwo całego szczytu na budynku z Zakopanego, bowiem oprócz czterorzędowego koszyczka ze sterczyną przypominającą pióropusz, cała dekoracja pełna jest symboliki (tu: ryc. 17).

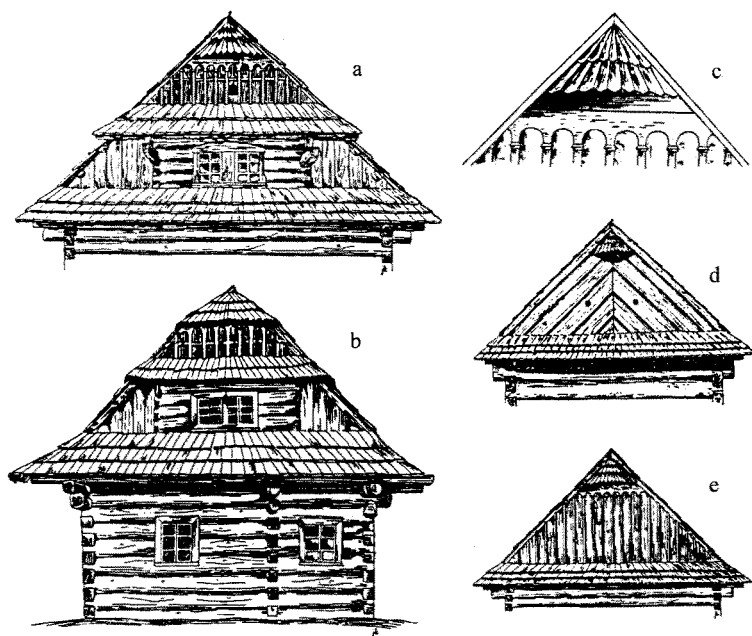
Milczanowski (1983, s. 266) nadmienia również, że koszyczek jest „szczególnie typowy dla Żywiecczyny”. W stwierdzeniu tym brak jednak konkretnych wskazań. Przeciwnie temu jest anonimowa informacja z ok. 1950 roku zawarta w krótkim opracowaniu budownictwa w dolinie Soły. Czytamy w nim, że „Należy jeszcze wymienić dziś już nie spotykany półstożkowy daszek w górnej części szczytu zrobiony z gontów, zw. *gołębnikiem* albo *banią*”¹⁰. Niektórzy z penetrujących znajdowali jednak pojedyncze przykłady koszyczków. Nie wpadły one w oczy tak uważnemu badaczowi jak Seweryn Udziela (1931), a jednak Z. Szewczyk sfotografował w 1946 roku koszyczek z dwóch rzędów gontów we wsi Radziechowy, zaś w Jeleśni w późniejszych latach istniał dom ze szczytami łamanymi, na których były bardzo płaskie i skośnie usytuowane koszyczki, a ponadto na dachu wyżki — izdebki na strychu tegoż budynku był mały koszyczek. Po 1960 roku J. Kurkiewicz sfotografował dom z koszyczkiem w Ciężcinie koło Milówki¹¹. Jeden przykład koszyczka z Koszarawy opublikował M. Pokropek (*Budownictwo*, 1976, ilustr. 29). Budynek nakryty jest dachem przyczółkowym, przy czym przyczółek został wyjątkowo wysoko podciągnięty. Małeńki szczycik pod koszyczkiem wypełniały promienie słońca. Tych kilka podanych przykładów nie neguje faktu, iż zanik koszyczków w Żywieckim musiał jednak być szybki, skoro nie znajdujemy o nich wzmianki w pracy poświęconej góralom Beskidu Żywieckiego (Ja-

¹⁰ Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie, *Dawne budownictwo ludowe w dolinie Soły*, msp. Nr I/553.

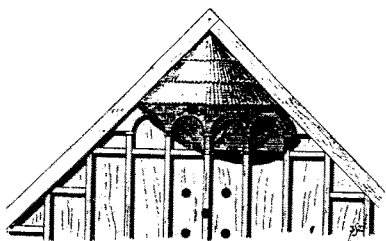
¹¹ Wszystkie 3 zdjęcia w Arch. Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Wydaje się, że zdjęcie z Ciężciny (III/56050) jest mylnie podpisane, bowiem dom nie jest podobny do żywieckich, lecz do spiskich budynków.

giełła, 1991, s. 49–72), a indagowana o nie rodowita Żywczanka, była dyrektorem muzeum w Żywcu, mgr Magdalena Meres pamięta je, ale nie określa wsi.

Beskid Żywiecki oddziela Babią Górę od Beskidu Śląskiego. Informacje o koszyczkach w architekturze ludowej tego ostatniego regionu dotyczą tylko kilku wsi: Wisty, Brennej i Istebnej. Oczywiście, w grę wchodzi liczne przysiółki, do których od wielu lat nikt nie zaglądał. Prawdopodobnie i w samym Cieszynie po stronie polskiej musiały dawniej być stosowane (Gładyszowa, 1978, s. 60), ale informacje nie są zbyt jasne. W okresie międzywojennym zwrócili na nie uwagę Tadeusz Dobrowolski i Mieczysław Gładysz. Dobrowolski pisał, że jest jeszcze sporo chat z kozubem i sugerował przy tym, że kozub jest starszą formą zakończenia szczytu zastępowanego niewielkim naczółkiem (1931, s. 97). Natomiast Gładysz opublikował kilka różnych odmian kozubków. Np. w chałupach z Istebnej z 1865 i 1868 roku były szczyty w połowie wysokości przedzielone daszkiem z dwóch rzędów gontów, a nad nim dopiero koszyczek (ryc. 18 a, b). Podobną rozbudowę szczytu z uwydatnieniem zarówno izdebki na pięterku i dekoracyjnego koszyczka pod kalenicą widzimy w bardzo starym obiekcie (1828 roku) z Istebnej–Jasnowic (Gładysz, 1959, s. 493). Odnotował to również Ludwik Dubiel w Istebnej (Dubiel, 1957, ilustr. 3). Inne przykłady z przysiółków, np. z Połomu z końca XVIII wieku oraz z 1865 roku (ryc. 18 d, e) wskazują na stosowanie form

Ryc. 18. Szczyty domów z koszyczkami z Beskidu Śląskiego. Rys. wg M. Gładysza.

Ryc. 19. Istebna. Rys. wg M. Gładysza.

prostszych. Widać to w pracach innych autorów w odniesieniu do Istebnej i Brennej (Gładyszowa, 1976, t. 1, s. 302; 1978, s. 31; Sas Zubrzycki, 1930, s. 169), zaś w odniesieniu do Istebnej (ryc. 19) także Gładysz (1935, tabl. XVIII) i Ciołek (1948, ilustr. 46, 47; 1984, t. 2, ilustr. 215). Dekoracyjną stronę całego szczytu podkreślają równoległe pionowe i poziome listwy, co zresztą jest zjawiskiem dość częstym. W czerwcu 2002 roku przejechałem wzdłuż głównej drogi

całą Wisłę i w rezultacie znalazłem jeden stary dom z gankiem przed wejściem do sieni. W dwuspadowym daszku od frontu tkwił tam mały, niepozorny koszyczek. Dom ten stoi w pobliżu wielkiego nowobogackiego hotelu o nazwie Bavaria. Natomiast indagowany 77-letni cieśla, który zapamiętał kurne domy z czasów swego dzieciństwa, stwierdza kategorycznie, że gdy on zaczął parać się ciesiołką, nikt już nie konstruował kozubków. W związku z tym, że miało to miejsce już po II wojnie światowej, zbiega się to z zakazem budowy domów drewnianych.

Obszar 2. W obrębie aglomeracji śląskiej znajdujemy kilka miejscowości, w których dachy domów były niegdyś ozdabiane koszyczkami. Gładyszowa wymienia w tym kontekście Mysłowice, Gorzów Śląski, Cieszyn i Pilchowice (Gładyszowa, 1978, s. 60). Dodajmy też, że Bachmann, opierając się na rysunkach w pracy Kłosa, wzmiankuje o Czeladzi koło Będzina, gdzie koszyczek miał być na budynku wójtostwa oraz o Sławkowie w powiecie olkuskim. Dotyczy to budynków publikowanych w 1916 roku¹². W samym Będzynie na przełomie XIX i XX wieku również były koszyczki. Mały rysunek szczytu z zarysem koszyczka, opublikowany przez T. Mokłowskiego na podstawie zdjęcia B. Kondratowiczowej, znajdujemy w jego pracy (Mokłowski, 1903, ryc. 328/1).

Rejestracja takich szczegółów przed stu laty była nieraz dziełem przypadku, możemy jednak przypuszczać, że w okolicy było więcej osad, w których dachy domów miały dodane koszyczki. Nikt nie odnotował ich w owym czasie we wsi Panewniki, która obecnie stanowi odległe przedmieście Katowic, koło Ligoty. Koszyczki musiały tu być nierzadkie, skoro utrzymały się do drugiej połowy XX wieku. Dwa z nich zostały opublikowane, a trzeci obiekt znalazł się w Górnos Śląskim Parku Etnograficznym. W 1958 roku Ignacy Tłoczek (1958, fot. 27) zamieścił zdjęcie chałupy z dachem przyczółkowo-półszczytowym wykończonym u góry mocno uwypuklonym koszyczkiem z desek lub

¹² Cyt. za Bachmannem: J. Kłos, *Budownictwo wiejskie i małomiasteczkowe w Polsce*, album, Warszawa 1916.

Ryc. 20. Panewniki. Rys. wg I. Tłoczka.

Ryc. 21. Panewniki, ob. w Górnośląskim
Parku Etnograficznym.
Fot. Archiwum GPE.

Ryc. 22. Sośnicowice.
Fot. St. Deptuszewski.

gontów (ryc. 20). Swoją formą wyróżniał się wśród innych na terenie Polski i przypominał konstrukcje czeskie. Zupełnie inną budowę miał koszyczek, też z Panewników, opublikowany przez M. Bytnar-Suboczową (1963, s. 47). Był on schowany pomiędzy wysuniętymi poza szczyt połaciami dwuspadowego dachu i prawdopodobnie pokryty słomą. Tu też z łatwością doszukalibyśmy się podobieństwa do niektórych form czeskich i tych z Opolszczyzny. Natomiast obiekt z połowy XIX wieku, przeniesiony do Muzeum w Chorzowie, ma wygląd zbliżony do domów górali śląskich, z dachem gontowym z dużym okapem szczytowym i niewielkim gontowym koszyczkiem obejmującym brzegi dachu (ryc. 21). Dodajmy, że jeszcze drugim śląskim obiektem, który znalazł miejsce w Muzeum, jest spichlerz plebański ze Śmiłowic, którego dach opatrzone jest dwoma koszyczkami podobnymi do tychże w chałupie ze wsi Panewniki.

Pilchowice, wspomniane przez Gładyszową, leżą na południe od Gliwic, a na zachód od Knuruwa, natomiast 10 kilometrów na zachód od Gliwic znajdują się Sośnicowice. Zachował się tu dom z 1726 roku¹³, zbudowany jako drewniany warsztat kołodziejski; obecnie częściowo murowany, ma charakter małomiasteczkowy (ryc. 22). Nakryty jest olbrzymim gontowym dachem z małym koszyczkiem pod kalenicą, z dwóch rzędów gontów¹⁴ (*Katalog*, 1966, VI, z. 5 oraz Gładysz, 1959, s. 453). Obok Sośnicowic jest wieś Łącza, gdzie również mogły być domy z koszyczkami (Bytnar-Suboczowa, s. 48)¹⁵.

Na południowym brzegu Gliwic znajduje się wieś Bojków, z której znany jest stary, zrębowy chłopski dom z dwuspadowym dachem, krytym słomą¹⁶. Jedynie trójrzędowy, szczytowy okap i wysoko nad nim umieszczony mały koszyczek ze sterczyną są wykonane z gontów (Wesołowska, 1985, ilustr. 73). Autorka ta jest zdania, że budownictwo śląskie było staranniejsze pod względem wystroju architektonicznego od zabudowy sąsiadów ze wschodu i północy, a przejawiało się to m.in. w kształtach dachów „z typowym naczółkiem, który w rejonach południowych przybrał formę tzw. kozubka” (Wesołowska, 1985, s. 677). Z twierdzeniem ujętym w cudzysłów można dyskutować, sądzę jednak, że stosowniej będzie, jeśli zainteresowany czytelnik zwróci na to uwagę po omówieniu budownictwa z północnej części Opolszczyzny.

Między wysoko uprzemysłowionym regionem Śląska a jego górską częścią budownictwo ludowe zanikło szybko po 1945 roku. Stąd też przetrwanie

¹³ Informacja w *Katalogu*, t. VI, z. 5, s. 85 podaje datę jak wyżej, natomiast pod zdjęciem: Gładysz, 1959, s. 453, koniec XVIII wieku.

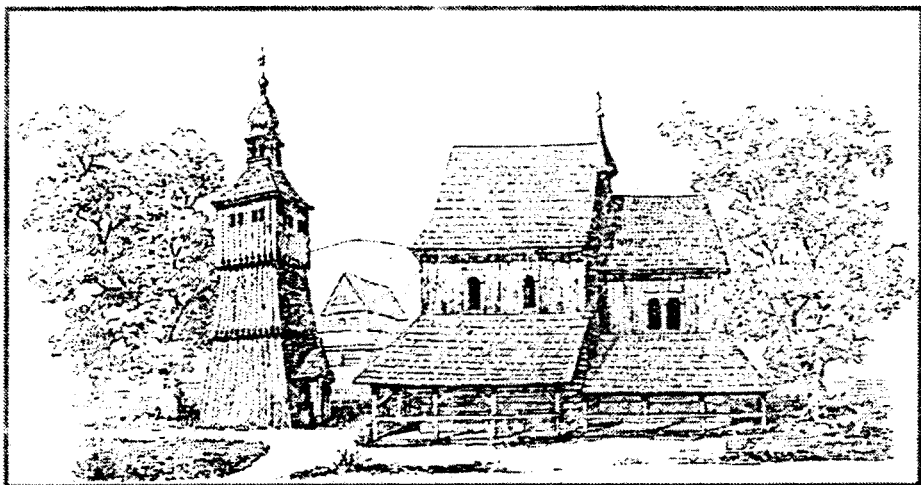
¹⁴ W *Katalogu*, s. 85 jest mylne określenie, że dach jest z naczółkiem.

¹⁵ W opisie M. Bytnar-Suboczowej mógł powstać błąd, bowiem w Opolskiem nie ma w ogóle wsi o nazwie Łącza. W sąsiedztwie Domaradza jest wieś Ładza, ale o takiej autorka nie wspomina. Leży ona między wsiami, w których do niedawna było wiele domów z koszyczkami, natomiast koło Gliwic, a nie Opola, jest wieś Łącza, w okolicy której również występowały koszyczki.

¹⁶ Zapewne koszyczków nie było zbyt wiele, skoro uszły uwadze L. Dubiela, *Tradycyjna zagroda chłopska w powiecie gliwickim*, „Zaranie Śląskie” 1959, nr 1, s. 63–82.

Ryc. 23. Katowice, Kościół z 1510 r. (?) przeniesiony z Syryni. Fot. J. Matuszczak.

Ryc. 24. Lubomia, kościół z 1516 r. Rys. wg Siemka.

do 1975 roku starego, dwutraktowego domu we wsi Grzawa pod Pszczyną należy uznać za ewenement. Został on przeniesiony do muzeum na wolnym powietrzu w Pszczynie. Dom wybudowano w 1831 roku. Nakryty jest wysokim, dwuspadowym, gontowym dachem z dużymi okapami bocznymi. Z prawej strony jest niewielki koszyczek z pazdurem (Spyra, 1988, s. 6–7). Budynek ten potwierdza słuszność obserwacji Gustawa Morcinka, który w swojej monografii o Śląsku pokazał dwa obiekty jako reprezentatywne dla lokalnego budownictwa, tj. domy z koszyczkami. Jeden, z powiatu pszczyńskiego, stanowi chałupa z dachem słomianym, półszczytowo–przyczółkowym. Sam przyczółek jest pokryty terasowato słomą, a nad nim gontowy koszyczek ze sterczyną. Drugi dom jest z powiatu rybnickiego. Różni się od poprzedniego brakiem przyczółka, w miejscu którego jest okapowy szczytowy daszek, a nad szczytem góruje mały koszyczek (Morcinek, s. 123 i 137)¹⁷. Istotna jest uwaga Tadeusza Dobrowolskiego, który stwierdził zasięg *kozuba* „na Górnym Śląsku, poprzez powiat pszczyński aż po Mysłowice” (1931, s. 97). To pozwala nam wnioskować, że w tym regionie koszyczki zniknęły dopiero po drugiej wojnie światowej.

Wróćmy teraz do początku artykułu, gdzie jest mowa o informacji Henniga i Mokłowskiego na temat kościoła w Lubomii pod Wodzisławiem¹⁸, w którym szczyt nawy i przedsionka opatrzone były koszyczkami (ryc. 23). Obiekt ten — jak wzmiankowałem — został rozebrany na miejscu, ale zachowała się jego fotografia i rysunek (Siemko, ilustr. 84, 85), które w niczym nie przypominają architektury kościoła z prac wymienionych autorów. Widać na nich obiekt z dookólnym podcieniem, z bezwieżowym dachem nad nawą i koszyczkiem osłaniającym szczyt na styku z prezbiterium (ryc. 24). Natomiast rysunek kościoła publikowany przez Henniga i Mokłowskiego jest obiektem przeniesionym z Syryni do Katowic (ryc. 4, 23). Końce jego kalenic opatrzone są kilkoma stożkowatymi koszyczkami. Również na dachu kościoła w Michalicach znajdujemy duży koszyczek będący przedłużeniem kalenicy¹⁹. Do tego wrócimy osobno. Dodatkowym potwierdzeniem stosowania w Lubomii koszyczków w obiektach wiejskich jest — potwierdzona w badaniach *Polskiego Atlasu Etnograficznego* — chałupa z dachem dwuspadowym krytym słomą z resztkami koszyczka i pazdurem (Bogdanowicz, 1985, s. 208). Lubomia wraz z innymi wsiami stanowi grupę nadodrzańską, w której znane były koszyczki. W połowie XX wieku we wsi Turze nad Odrą stała jeszcze duża chałupa pełnorolnego chłopa. Zbudowana była w drugiej połowie XIX wieku. Zrąb pokryty był dwuspadowym dachem z koszyczkiem pod kalenicą (Gła-

¹⁷ Na mapie symbolicznie oznaczyłem dane G. Morcinka punktami miast: Pszczyna i Rybnik.

¹⁸ Wyjaśnienia na temat Lubomii i Syryni, patrz niżej.

¹⁹ Nie wiadomo, czy kościół od samego początku opatrzone był w powyższy koszyczek. Mógł go otrzymać przy okazji kolejnych zmian pokrycia dachu. W latach 1731–1863 był on pięciokrotnie naprawiany (Degen, 1939, s. 111).

dyszowa, 1976, ryc. 19). Zupełnie podobny dom, ale zapewne starszy o kilkadziesiąt lat, zachował się w Kuźni Raciborskiej (Gładyszowa, 1978, s. 57). Z opisu wynika, że miał koszyczki z obu stron dachu (*Katalog*, 1967, t. VII, z. 13, s. 20). W Przewozie na lewym brzegu Odry, po przeciwnej stronie Kuźni Raciborskiej, stała olbrzymia zrębowa karczma, zbudowana w 1858 roku. Z jednej strony szczyt zwieńczony był małym koszyczkiem. Obiekt został przejęty i przeniesiony do Bierkowic przez Muzeum Wsi Opolskiej (Gil, Piłarski, 1970). E. Gil w swoim opracowaniu pisał przed laty, że koszyczki występowały w Raciborskiem, Kozielskiem i Opolskiem (Gil, 1985, s. 97). M. Bytnar-Suboczowa (1963, s. 51) napomyka w tej kwestii też o miasteczku Głogówek koło Prudnika, ale bez jakichkolwiek szczegółów.

Nadmieniam, że nie mam pełnego rozeznania w opublikowanych niemieckich materiałach dotyczących Śląska i Opolszczyzny oraz będących w zbiorach prywatnych, a można się liczyć z nieznanymi dotychczas fotografiami i opisami wsi oraz budynków. Przykładem może być wydane przed drugą wojną światową opracowanie górnośląskiego budownictwa, gdzie znajdujemy fotografię sprzed 1937 roku. Jest na niej dom zrębowy z 1817 roku, kryty gontem, z okapem nad ścianą szczytową, z małym koszyczkiem u góry z dwóch rzędów gontów (ryc. 25). Opisany obiekt znajdował się we wsi Kotlarnia (niem. Jacobsvalde) powiat Koźle, położonej w połowie drogi między Kędzierzynie a Gliwicami²⁰. Z powodu konstrukcji, materiału, a także podziału wewnętrznego, budynek robi wrażenie domu górali śląskich. Z miasta Koźle pochodzi zdjęcie szczytu domu z koszyczkiem wykonane w 1967 roku, natomiast

Ryc. 25. Kotlarnia. Wg H.J. Helmigk.

²⁰ H.J. Helmigk, *Oberschlesische Landbaukunst um 1800*, Berlin 1937, s. 22. Na s. 21–22 autor zajmuje się problemem niemieckości dachu dwuspadowego.

ok. 1935 roku zrobiono zdjęcie domu w Strzybniku, 8 km na północ od Raciborza. Dom ma charakter biedniacki, pokryty jest słomą, a koszyczek wykonano z dwóch rzędów gontów. Z tego samego roku mamy fotografię domu z Kuźni Raciborskiej z analogicznym koszyczkiem²¹. Dwa zdjęcia domów ze wsi Niwki (12 km na wschód od Opola) dowodzą, że i w tej okolicy konstruowano małe, półstożkowe koszyczki. Nie wiemy jednak, czy były one tu typowe. Warto napomknąć, że była to wieś czysto polska, założona w ramach kolonizacji fryderycjańskiej w 1770 roku, a jej mieszkańcy przybyli z sąsiednich wsi²². Ze względu na to, że pomiędzy rozprzestrzenieniem domów z koszyczkami a etnicznym pochodzeniem ludności mógłby zachodzić związek, podam przykładowo grupę wsi zamieszkałych przez ludność polską lub mieszaną. Traktuję rzecz warunkowo, bowiem wiadomości o koszyczkach jest mniej aniżeli o demograficznej sytuacji północnej i środkowej części Opolszczyzny (tab. 1).

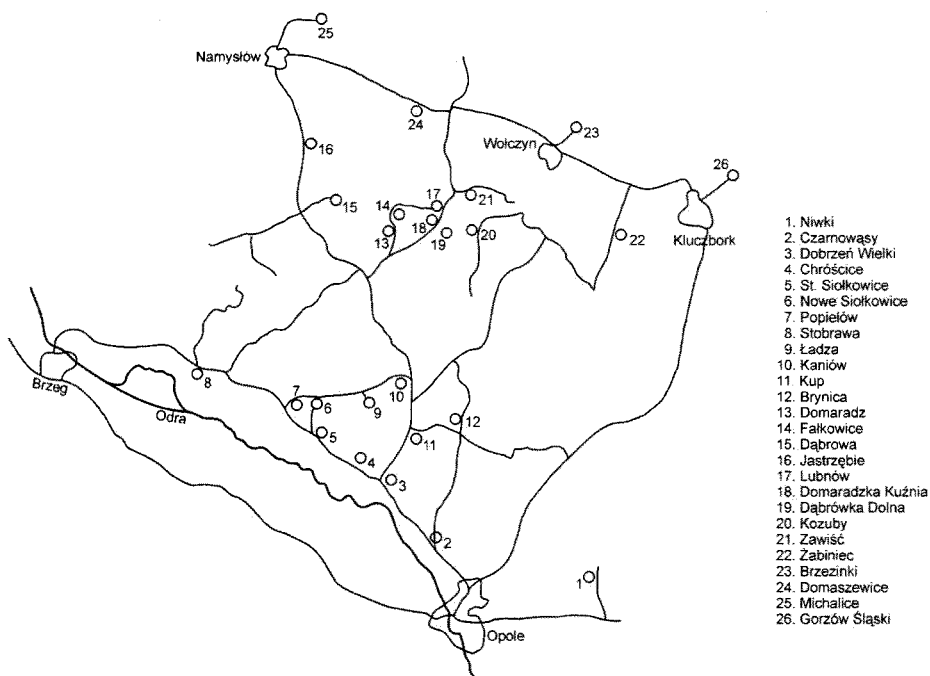
Tabela 1. Skład narodowościowy wsi w północnej i środkowej części Opolszczyzny (według *Powiat opolski. Szkice monograficzne*, red. nauk. J. Madeja, Opole 1969).

Wieś	Rok	Ludność polska	Ludność niemiecka	Ludność mówiąca językiem polskim i niemieckim	Ludność mówiąca innym językiem
Chróścice	1925	2696	233	—	—
Chróścice	1945	2556	53	—	—
Czarnowąsy	1910	1829	222	—	14
Czarnowąsy	1925	502	458	1361	—
Dąbrówka Dolna	1890	461	66	—	133
Dąbrówka Dolna	1900	525	38	6	—
Dąbrówka Dolna	1910	497	35	—	—
Dąbrówka Dolna	1925	16	43	355	—
Domaradz	1925	2147	115	—	—
Domaradz. Kuźnia	1890	384	31	—	—
Domaradz. Kuźnia	1900	403	14	24	—
Domaradz. Kuźnia	1910	390	—	—	51
Domecko	1890	926	33	—	—
Domecko	1900	872	21	23	—
Domecko	1910	939	27	—	—
Falkowice	1900	1046	16	—	—
Kaniów	1910	543	19	—	—

²¹ Ostatnie fotografie pochodzą z archiwum Muzeum Wsi Opolskiej, podobnie jak fotografie z przeszło 20 wsi obecnych powiatów: opolskiego, namysłowskiego, oleskiego i kluczborskiego. Za możliwość ich wykorzystania dziękuję dyrektorowi muzeum, Panu mgr. Jarosławowi Gałęzie.

²² *Powiat opolski. Szkice monograficzne*, red. naukowy J. Madeja, Instytut Naukowy w Opolu, Opole 1969, s. 386.

Obszar 3. Okolice Koźła zapewne stanowiły dawniej pomost łączący — przynajmniej pod niektórymi względami — budownictwo zachodniej części Górnego Śląska z południową i wschodnią częścią Opolszczyzny (Gil, 1985, s. 33 i in.). Budownictwo tych terenów nie jest w pełni opracowane, stąd dopiero z północnej części Opolszczyzny, w rejonie pomiędzy Opolem a Brzegiem, Namysłowem i Kluczborkiem znamy grupę osad, o których wiadomo co nieco na temat budownictwa. Generalnie można te osady podzielić na dwie grupy, południową i północną. W południowej grupie wsie rozłożyły się wzdłuż drogi nad Odrą, na krawędzi Borów Stobrawskich. Są to: 1. Niwki, 2. Czarnowąsy, 3. Dobrzeń Wielki, 4. Chróścice, 5. Stare Siolkowice, 6. Nowe Siolkowice, 7. Popielów, 8. Stobrawa. Kilka dalszych wsi jest efektem kolonizacji puszczy, a mianowicie: 9. Ładza, 10. Kaniów, 11. Kup, 12. Brynica. Wsi śródlęśnych jest więcej, ale nie posiadamy żadnych danych do budownictwa. Biorąc pod uwagę nowy podział administracyjny kraju, wymienione wsie, z wyjątkiem Ładzy, znajdują się w powiecie opolskim, a większość pozostałych weszła w skład powiatu namysłowskiego i również związana jest z Borami Stobrawskimi. Są to: 13. Domaradz, 14. Falkowice, 15. Dąbrowa, 16. Jastrzębie, 17. Lubnów, 18. Domaradzka Kuźnia, 19. Dąbrówka Dolna, 20. Kozuby, 21. Zawieś, 22. Żabiniec, 23. Brzezinki, 24. Domaszewice,

Mapa 2. Wsie w Opolskim, w których występowały kozubki w szczycie dachu.

25. Michalice (por. mapka 2)²³. Z powyższych wsi Żabiniec i Brzezinki znalazły się w powiecie kluczborskim. We wszystkich tych wsiach znajdowano przed laty domy drewniane z końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku oraz nowsze murowane, które miały specyficznie ukształtowany narożnik dachu dwuspadowego, słomianego lub gontowego, stwarzający wrażenie naczółka. Przez niektórych badaczy bywał nawet określany jako dach naczółkowy, przez innych jako dach z kozubkiem, co było równoznaczne z koszyczkiem.

M. Gładyszowa, która wielokrotnie wypowiadała się na temat budownictwa śląskiego, ujęła tę kwestię następująco: „W północnej części Opolszczyzny występują dachy dwuspadowe z nadwieszonymi połaciami od strony szczytu, który jest ozdobnie szalowany oraz wykończony wąskim przydaszkiem drewnianym. W części podkalenicowej posiada swoisty rodzaj odchylonego naczółka, zastępującego południowy kozubek, pokrytego poziomo kładzionymi deskami” (Gładyszowa, 1976, s. 307–308). Opis Gładyszowej jest precyzyjny, ale dodajmy, że pomiędzy prawdziwym naczółkiem a pseudonaczółkiem na chałupach opolskich zachodzi zasadnicza różnica. Naczótek jest zwykle mocno ścięty do środka, przeważnie pod kątem 45 stopni i dość znacznie skraca kalenicę, ponadto dolna krawędź naczółka ma swój początek na brzegu dachu. Natomiast kozubki były także równoramienne, ale częściej były mniej nachylone w kierunku kalenicy (ryc. 26), nieraz tylko do kilkunastu stopni. Jeśli kozubek posiadał ścianki boczne równoległe do dachu, wówczas całą płaszczyznę odstawał mocno od szczytu (ryc. 27)²⁴. Czoło kozubka z reguły zbijano z desek układanych poprzecznie, stwarzając tym samym dodatkowe walory dekoracyjne (Gładyszowa, 1963, s. 382–383; *Katalog*, 1968, s. 65, 71, 89, ilustr. 110–113).

Wśród obiektów, które zostały zarejestrowane, znajdują się też takie, które wskazują na redukowanie pierwotnej funkcji koszyczka–kozubka, jaką była ochrona otworu do odprowadzania dymu w kurnych chałupach. W niektórych budynkach z XIX wieku w Dąbrówce Dolnej lekko nachylony, trójkątny daszek był ukryty pomiędzy połaciami dachowymi (Gil, Pilarski, 1970). Podobny widoczny jest na fotografii chałupy z wyżej wzmiankowanej wsi Panewniki koło Katowic²⁵, ponadto z Kaniowa²⁶ (ryc. 28), Chróścic²⁷ (ryc. 29) i Czarnewasów²⁸ koło Opola. W Muzeum Wsi Opolskiej znajdujemy jeszcze jeden

²³ W kwietniu 2002 roku dokonano przeglądu większości wymienionych wsi i stwierdzono całkowity zanik tradycyjnego budownictwa.

²⁴ W latach 60. XX w. analogiczne koszyczki bywały również w Czechach (Štěpánek, 1968, nr 4). Por. też: J. Vařeka, *Abbild der ethnischen Prozesse in der Volksarchitektur Böhmens*, „Ethnologia Slavica” t.18, 1986, ilustr. 2, 3.

²⁵ I w tym przypadku znajdujemy analogie w Czechach. Przyp. j.w.

²⁶ Archiwum Muzeum Wsi Opolskiej, karta 455.

²⁷ H.J. Helmigk, op. cit, s. 25, ilustr. 12.

²⁸ Archiwum Muzeum Wsi Opolskiej, karta 304.

Ryc. 26. Dąbrówka Dolna.
Fot. J. Czajkowski.

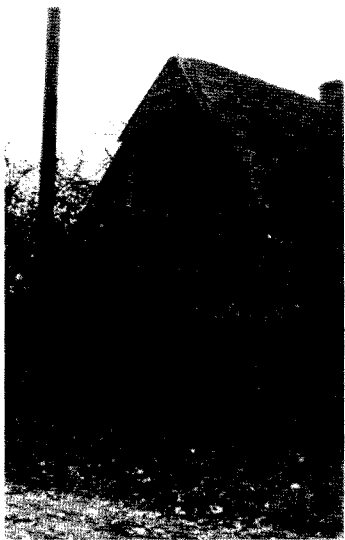
Ryc. 27. Dąbrówka Dolna. Fot. Arch. MWO.

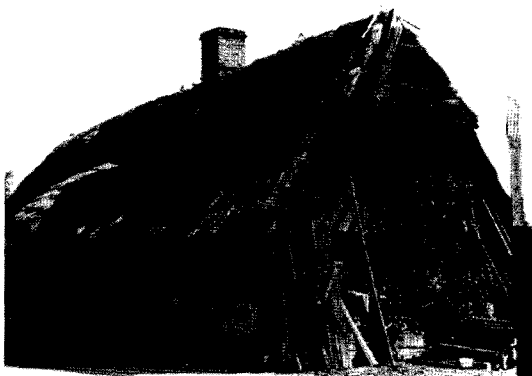
Ryc. 28. Kaniów. Fot. Arch. MWO.

Ryc. 29. Chróścice. Fot. wg H.J. Helmigk.

Ryc. 30. Zabieniec. Fot. A.M. Wołczyk.

Ryc. 31. Domaradz.
Fot. Arch. MWO.

Ryc. 32. Zawiść. Fot. Arch. MWO.

Ryc. 33. Domaradzka Kuźnia.
Rys. wg J. Czajkowski.

obiekt mieszkalny, zbudowany w 1850 roku we wsi Kozuby, w sąsiedztwie wspomnianej Dąbrówki Dolnej. Z dawnego kozubka pozostała trójkątna płaszczyzna z poprzecznie ułożonych desek, równoległa do całego szczytu i wysunięta ok. 10 cm do przodu. Umożliwiony więc został stały dopływ powietrza na strych. Nastąpiła w ten sposób całkowita zmiana pierwotnej funkcji dawnego koszyczka. Zmiany te w pojedynczych przypadkach następowały już bardzo dawno, czego przykładem może być dom chałupnika w Popielowie z 1783 roku (Gładyszowa, 1978, s. 247–248), czy też wspomniana chałupa ze wsi Kozuby. Pomijając możliwość wpływów obcych, nie należy zapominać, co odnośnie Śląska pisał Gładysz, że w XVIII, a także w pierwszej połowie XIX wieku budowano jeszcze chaty kurne, w których dym wychodził na strych (Gładysz, 1959, s. 488). Problem ten podnosi Gil, który przytacza tej samej treści uwagi rosyjskiego podróżnika po Opolszczyźnie w 1840 roku (Gil, 1985, s. 40). A zatem, jakiegokolwiek urządzenie, zwane koszyczkiem, kozubkiem lub inaczej związane było pierwotnie z ujęciem dymu ze strychu na zewnątrz. Jak każdy szczegół techniczny, i ten miał prawo być zapożyczany, sam lub z nazwą, mógł też być rozwijany pod względem technicznym w różnych miejscach. Te formy, które występowały w Polsce, znane są w Czechach i na Słowacji²⁹.

Obecnie stan zachowania w Polsce koszyczków przy obiektach użytkowych należy uznać za zerowy. W takiej sytuacji materiałem źródłowym są fotografie. Np. z 17 zdjęć z Dąbrówki Dolnej część pochodzi z okresu przedwojennego, w tym kilka z 1939 roku jest autorstwa Niemca Bertelta, inne powojenne wykonane zostały przez S. Bronicza, J. Michałowskiego czy inż. Basistę. Na wszystkich są budynki mieszkalne lub mieszkalno–gospodarcze z widocznymi kozubkami³⁰. Zdjęcie jednej z zagród odpowiada gospodarstwu z Siolkowic (Gładyszowa, 1963, I, s. 381–382), przy czym szczyt domu wykończony jest dużym kozubkiem, który — obrazowo rzecz ujmując — ma kształt trójkątnej skrzyni nachylonej nieco na kalenicę i odstającej całą swoją szerokością od brzegu dachu (ryc. 27, 30–31).

Powierzchnia kozubka zbita jest z 6 do 9, a czasem znacznie więcej desek. Ich liczba wpływa na jego wielkość. W związku z tym, że jest to zwykle trójkąt równoramienny, jego wysokość w stosunku do pozostałej części szczytu ma się jak 1:3, a niekiedy zajmuje górną połowę wysokości szczytu. Istotna jest również szerokość odchylenia krawędzi dolnej kozubka od pionu, bowiem zależy od tego wielkość powierzchni szczytu chronionego przed deszczem (ryc. 32). Szerokość ta rzucała się w oczy w Dąbrówce Dolnej, Domaradzkiej

²⁹ Por. F. Frolec, J. Vařeka, *Lidová architektura*, Praha 1983, s. 83; L. Štěpán, J. Vařeka, *Klič od domova*, Praha 1991, s. 108–110 i in.

³⁰ Nie jest to dużo, bowiem wieś na przełomie XVIII i XIX wieku bardzo szybko się rozwijała. Jeśli w 1784 roku było 30 zagrodników, to w 1845 roku wieś liczyła już 90 domów (*Powiat opolski*, op. cit., s. 337). Mimo to zdjęcia świadczą o powszechności budynków z kozubkami.

Kuźni, Lubnowie, Domaradzu. Zdjęcia analogicznych kozubów z lat 1935, 1938, 1939, 1941, 1962 poświadczają ich stosowanie także w Falkowicach (1), Domaradzu (9), Domaradzkiej Kuźni (3), Zawięci (1), Dąbrowie (1), Lubnowie (2), Jastrzębiach (1), Domaszowicach (1) i Żabińcu (2) (por. też *Katalog*, VII, ryc. 110–113). W Domaradzkiej Kuźni zachował się jeden drewniany dom, uznany za zabytkowy, z dwoma kozubkami (ryc. 33).

Przeciwieństwem opisanego jest — wspomniany wyżej — kozubek schowany pod kalenicą i nie wysunięty na zewnątrz. Sprawia to wrażenie skonstruowanego z desek naczółka o małym nachyleniu, chronionego przed deszczem połaciami dwuspadowego dachu. Liczba poprzecznie ułożonych desek przekracza nieraz 10 sztuk, co wpływa na jego wielkość. Tego rodzaju kozubki poświadczone są zdjęciami z lat 1930–1972 w Dąbrowce Dolnej (5), (Chróścicach) Chruścicach (3), Domaradzu (2), Domaradzkiej Kuźni, Kaniowie, Czarnowasach, Popielowie, Brynicy (po 1). Liczby te oczywiście nie dowodzą faktycznego stanu tego czy innego zjawiska, które miało większy zasięg. Wydaje się, że taka forma była wynikiem procesu degradacyjnego, który doprowadził do pozorowania kozubka przez układanie desek w poprzek szczytu pod kalenicą, ale w jednej linii, jak miało to miejsce w wielu zagrodach, np. w Dąbrowce Dolnej, Falkowicach, Lubnowie, Domaradzu, Jagienem, Zieleńcu, Pokoju, Krzywej Górze, Ładzy, Krogulnej, Bąkowicach, Geli, Świerczowie, Brynicy i Popielowie (ryc. 34, 35), ewentualnie układanie tychże desek w pionie z jednoczesnym wysunięciem ich poza linię szczytu (Falkowice, Uszyce, Brzezinki). W niektórych przypadkach widać, że zanik koszyczka spowodowany był przez zmianę funkcji strychu, np. budowanie tam dodatkowych pomieszczeń mieszkalnych.

Obszar 4. Ostatnim regionem, który należałoby omówić, są Sudety, gdzie miały występować budynki mieszkalne z koszyczkami czy kozubkami. Takie przynaj-

Ryc. 34. Dąbrowka Dolna.

Fot. inż. Basista.

mniej panowało przed przeszło stu laty przekonanie u badaczy niemieckich, austriackich i węgierskich, na których oparł się Bruno Schier (1932), a na nich inni, w tym też R. Reinfuss; opracowując orawskie domy z wyżką napisał, że koszyczek jest „charakterystyczny dla dawnego budownictwa drewnianego po obu stronach zachodnich Karpat i wschodnich Sudetów” (1950, s. 49). Ze słów Schiera wynikało, że rozprzestrzenienie terenowe dotyczące *kukli* (koszyczka) było słabo rozeznane, według Dachlera i Rhamma *kukla* zajmowała całe Czechy i Morawy, a w Sudetach ziemie śląskie, skąd sięgała w Karpaty (Schier, 1932, s. 81). Są to jednak ogólniki, które dla roze-

znania sytuacji w rejonie Karkonoszy i Gór Orlickich po południowej stronie obecnej granicy polsko–czeskiej niewiele wnoszą. Schiera szczególnie interesowało pochodzenie nazwy *kukli*, do której wrócimy niżej. Korzystając z dokładnego współczesnego rozpoznania tej kwestii przez badaczy czeskich, możliwe jest wyciągnięcie pewnych wniosków. Istotna jest sytuacja po drugiej stronie granicy.

Ryc. 35. Falkowice. Fot. Arch. MWO.

Na południowy wschód od Kotliny Kłodzkiej wchodzimy w pasmo górskie Jaseniki. Głównie na jego wschodnich zboczach znajdujemy około 10 wsi, w których w drugiej połowie XX wieku występowały domy z *kabřincem* — koszyczkiem³¹. Od tej okolicy, w kierunku wschodnim aż do Ostrawy oraz w kierunku zachodnim do południowych stoków Karkonoszy koszyczków nie odnotowano. Szerokość tego pasa wzdłuż granicy sięga 30 i więcej kilometrów. Ogólnie rzecz biorąc, zamyka się on w granicach czeskiego Śląska (Plessingerova, Vařeka, 1981, s. 137). Odpowiadający mu obszar po stronie polskiej zaczyna się od lewego brzegu Odry i ciągnie się do zachodniej granicy państwa.

W 1995 roku ukazała się praca Elżbiety Trockiej–Leszczyńskiej o budownictwie wiejskim w Sudetach. W tym niezwykle solidnie przygotowanym opracowaniu znajdujemy dwie lapidarne wzmianki na temat kozubków oraz dwa zdjęcia i rysunki mające ilustrować dachy z kozubkami. Autorka wyróżnia m.in.: dachy „dwupołaciowe z *kozubkiem*, tzn. z półstożkiem podkaleniowym, który na terenie Kotliny Kłodzkiej, gdzie występuje stosunkowo często, przybrał spłaszczoną formę, upodabniając się do naczółka, o innej jednak konstrukcji (Idzików, Gorzanów, Nowa Bystrzyca, Niemojów, Różanka)” oraz „mansardowe dwuspadowe z *kozubkiem*, wznoszone w południowo–wschodniej części Kotliny Kłodzkiej (Nowa Bystrzyca, Różanka, Idzików)” (s. 176). Termin „kozubek” autorka przejęła z pracy M. Gładyszowej. Stosując w tekście własnym kursywę, sugeruje niejako, że mamy do czynienia z terminem lokalnym. Dwie ilustracje zamieszczone jako przykłady tychże kozubków (ilustr. 133 b, d) nie mają z nimi nic wspólnego. Są to popularne naczółki, którym ścięto górne narożniki, a powstałe w ten sposób małe trójkątne otwory wypełniono deskami. Podobnie postępowano z naczółkami na Górnym Ślą-

³¹ Na przedstawionej mapie znajduje się mniej punktów aniżeli na mapie opracowanej przez V. Frolca (1974, s. 88, mapa 13). Frolec zaznacza jednak, że na początku dwudziestego stulecia kabřiniec był znacznie bardziej rozprzestrzeniony. Tego samego zdania jest J. Vařeka i tak samo było na terenach polskich.

sku i w innych regionach, m.in. w Czechach, w bezpośrednim sąsiedztwie z ziemią kłodzką³². Zdaniem autorki jest to „półstożek podkalenicowy”. Nic bardziej mylnego. Warto w tym miejscu przypomnieć lapidarne, ale celne określenie Tadeusza Dobrowolskiego, że „kozub jest przyczepiony do prostopadłego szczytu”³³. Szczególnie wyraźnie jest to widoczne na jednej z ilustracji w opracowaniu Malickiego (1936, s. 69, ilustr. 80). Owalny półstożek jest odsunięty ok. 10 cm od brzegów dachu. Musimy jednak mieć na uwadze, że słowa Dobrowolskiego odnoszą się wyłącznie do półstożkowych koszyczków charakterystycznych na Górnym Śląsku, a nie do nie rozpoznanych kozubków sudeckich.

Wyrażone wyżej krytyczne uwagi odnośnie do kozubków w domach sudeckich mogą okazać się nie w pełni słuszne. Znajdujemy bowiem jedną fotografię domu z miejscowości Karlstal na Śląsku (Haberland, s. 182, ilustr. 87), tuż przy granicy polsko-czeskiej. Po 1945 roku była to bardzo mała wieś o nazwie Orle³⁴, którą włączono w skład Szklarskiej Poręby. Dom, o którym mowa, był piętrowy, nakryty olbrzymim dwuspadowym, gontowym dachem, z małym koszyczkiem oraz sterczyną zakończoną kulą. Należy mieć na uwadze, że wieś Karlstal była osadą przemysłową, powstała w 1754 roku i bardzo małą, skoro w 1782 roku liczyła tylko 8 domów³⁵. Być może więc, że tylko jeden rolniczy dom opatrzony był koszyczkiem. Jego wzór mógł zostać przeniesiony ze wsi czeskiej, gdzie występowały domy z kozubkami. Nadmienimy, że nie ma koszyczków w licznie zachowanych zabytkowych budynkach na Dolnych i Górnych Łużycach, których architektura jest często podobna do domów sudeckich³⁶.

Zarówno niemiecki badacz kultury Karl Rhamm, jak i Bruno Schier, który się na niego powołuje, milczą na temat szczegółowej geografii kozubków w Sudetach, natomiast Rhamm stwierdza, co jest istotne, że *kabřinec* jest związany z osadnictwem czeskim (Štěpánek, 1968, s. 229), a ściślej, też ze słowackim. Jaśniej ujęli to Plessingerova i Vařeka pisząc, że koszyczek nie występował w tych okolicach przygranicznych, które do roku 1945 zamieszkiwali Niemcy (1981, s. 137), tzn. nie występował w czeskich Sudetach. Jeśli by tak było, to dlaczego koszyczki miałyby występować w dolnośląskiej par-

³² Por. J. Vajdiš, *Dřevěné stavby na Šumpersku*, „Národopisné aktuality” R. 23, 1986, nr 3, ilustr. na s. 162.

³³ Tego samego zdania był B. Schier, 1932, s. 89, który pisał „kukla... als selbstständiger Schindelkranz rein äusserlich in dem Giebeldreieck angeklebt erscheint”.

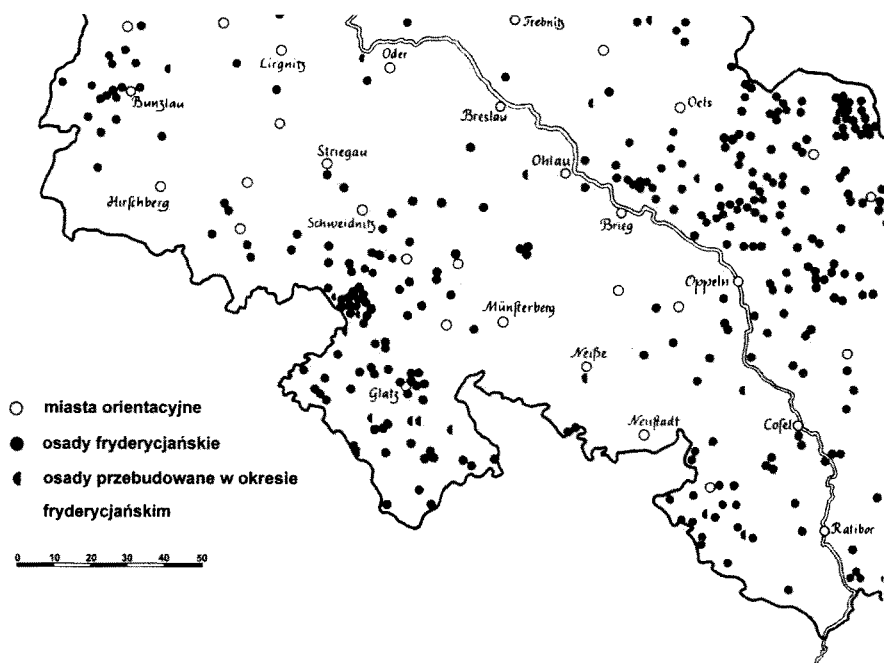
³⁴ M. Battek, J. Szczepankiewicz, *Słownik nazewnictwa krajoznawczego polsko-niemiecki, niemiecko-polski*. Wrocław 1998, s. 78.

³⁵ *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t. 1: *Góry Izerskie*, red. M. Staffa, PTTK „Kraj”, Kraków 1989, s. 75.

³⁶ Por. *Besonders gefährdete Kulturdenkmale im Freistaat Sachsen Bürgerhäuser Bauernhäuser*, Schriftenreihe für Baukultur, Architektur, Denkmalpflege Reihe B, hggb. Freistaat Sachsen Staatsministerium des Innern 1995.

tii Sudetów? A zatem, dopóki nie znajdziemy dalszych przekonujących materiałów lub informacji, dokumentujących konstruowanie kozubka w północnym pasie Sudetów (w Polsce), musimy traktować z rezerwą dotychczasowe wypowiedzi na temat ich istnienia. Z drugiej strony, trzeba by zapewne być ostrożnym w uogólnianiu tezy, że tam, gdzie byli Niemcy, nie mogło być koszyczków. Takiemu stanowisku przeczy budownictwo we wsiach spiskich lub w głębi Słowacji, we wsiach zasiedlonych przez ludność niemiecką, a także w samych Niemczech, do czego wrócimy w stosownym miejscu.

Zwracałem już uwagę na fakt, że cały obszar Opolszczyzny i Dolnego Śląska poddany został masowej kolonizacji fryderycjańskiej, szczególnie silnej w hrabstwie Kłodzkim, na Opolszczyźnie i na Górnym Śląsku (mapa 3). Stało się to po 1842 roku, kiedy to Fryderyk II zdobył na Austrii Śląsk. Po obu stronach Odry powstała olbrzymia liczba kolonii³⁷. Większość stanowiły nowe wsie, ale wiele kolonii dosiedlano do starych osad. Nie można zatem wykluczyć, że jeśli po północnej stronie Sudetów istniało kiedyś budownictwo tra-

Mapa 3. Osadnictwo w okresie fryderycjańskim na Śląsku.
Fragment mapy z: Friedrich Hess, *Das Schlesienbuch*, Berlin 1938, s. 10.

³⁷ F. Heiss, *Das Schlesienbuch*, Berlin 1938, s. 210. Dobry przegląd tego zagadnienia znajduje się u Trockiej-Leszczyńskiej, 1995, s. 31–56.

dycyjne, to musiało ono ulec zmianom wraz z upowszechnieniem się planowanego administracyjnie systemu osadnictwa i budownictwa. Fryderycjańskie geometryczne osady były powszechnie znane i naśladowane w innych państwach. Fryderyk Wielki był przeciwny budownictwu tradycyjnemu, zrębowemu ze względów oszczędnościowych i przeciwpożarowych, a właśnie tradycyjne budownictwo dominowało w północnej części Opolszczyzny zamieszkałej przez ludność polską. Mimo że tu również powstawały liczne osady fryderycjańskie, np. wioska Kup na planie gwiazdzystym w centrum Borów Stobrawskich, Kaniów, Niwki, Domaradzka Kuźnia, Kały³⁸ i inne, zapewne środowisko geograficzne (odwieczne bory) i demograficzne (ludność polska) wpłynęło na utrzymanie się dawnego sposobu i techniki zabudowy. Dodajmy, że działo się to na samym pograniczu z państwem polskim. Natomiast Pogórze Sudeckie i same Sudety zawierały jeszcze pewne rezerwy terenowe, a przy tym zakładano konieczność rozwoju przemysłowego i germanizacji Śląska, na co zwróciła uwagę E. Trocka-Leszczyńska (1995, s. 35 i n.). Te dwa czynniki mogły spowodować generalne zmiany w zakresie nowej lokalnej architektury. Wskazują na to różnice w wyglądzie zewnętrznym budownictwa po obu stronach granicy.

Wielkość i kształt koszyczków

W rozumowaniu niemieckiego badacza, Bruno Schiera, punktem wyjścia dla powstania i rozwoju koszyczka na terenie zachodnich Słowian, a ściślej Czech, było zarzucenie budowy dachów czterospadowych i przyjęcie pod wpływem niemieckim w XII wieku (sic!) dachów dwuspadowych. Pozostałością po starszym czterospadowym dachu miałby być koszyczek u szczytu dachu i okap pomiędzy szczytem a ścianą (Schier, 1932, s. 91). Trzeba przyznać, że w takim rozumowaniu nie znajdujemy ani przyczyny, ani celu. Zresztą nie Schier był autorem tej koncepcji. On przejął ją od Karla Rhamma, który zakładał organiczny związek między kukłą a okapem szczytowym w dachu dwuspadowym³⁹. Sprzeciwił się temu L. Štěpánek, który uznał, że oba elementy rozwijały się samodzielnie (1966, s. 441).

Przyjmujemy, że w późniejszych okresach konstrukcja koszyczka nie musiała znajdować wytłumaczenia, była bowiem kontynuacją zwyczaju budowania, tradycją, ale pierwotnym celem była ochrona miejsca ujęcia dymu w narożniku dachu, czyli dymnika, przed opadami atmosferycznymi. Również Kazimierz Moszyński widział związek między kukłą czeską i słowacką

³⁸ Powiat opolski, op. cit., *sub voce*.

³⁹ K. Rahmm, *Ethnographische Beiträge zur germanisch-slavisches Altertumskunde*, Braunschweig 1929, s. 227, 229 (zob. Schier, 1932, s. 87).

a dachem dwuspadowym, a u Słowaków również z dachem przyczółkowym⁴⁰, ale nie wyciągał z tego wniosków.

Bruno Schier widział rozwój koszyczka w trzech etapach: 1. powstanie koszyczka w formie półstożka, 2. rozwinięcie podstawy półokrągłej w eliptyczną, 3. przejście z kształtu eliptycznego w linię prostą (Schier, 1932, s. 83). Wydaje się, że jest to uproszczony tok myślenia, gdy patrzy się na cały obszar występowania koszyczka, natomiast możliwy do przyjęcia dla wybranych okolic, w których taki proces rozwojowy miał miejsce. Schier z całą pewnością znał olbrzymie i zróżnicowane kozuby czeskie, ale pomija je milczeniem. Trzeba jednak podkreślić, że zdawał sobie sprawę z niepełnego rozeznania terenowego, skoro pisał: „Leider ist das Verbreitungsgebiet der kukla bis heute noch nicht genau ermittelt. Die folgende Angaben können daher nur Stichpunkte herausgreifen” (1932, s. 81).

Czeski badacz, L. Štěpánek, wyróżnił pięć typów koszyczków, które dla orientacji warto podać: 1. mały, stożkowaty, u podstawy półokrągły lub półowalny; 2. duży, stożkowaty, w formie owalny; 3. mały ostrosłupowy lub inaczej piramidalny, niekiedy tak wąski, że nie wychodzi poza linię dachu, lub przeciwnie: mocno wystający i nabierający czworobocznej formy; 4. duży piramidalny, podłużny; 5. duży piramidalny, czworoboczny (Štěpánek, 1968, s. 224; Plessingerová, Vařeka, 1981, s. 139).

Wśród setek znanych i zachowanych do niedawna domów z koszyczkami w Czechach i na Słowacji można dokonywać różnych podziałów i uogólnień, jednym słowem przeprowadzić naukową klasyfikację, która ułatwia orientację. Materiały z naszego kraju są jednak zbyt skromne do przeprowadzenia takiej operacji. Można natomiast wymienić te formy, które się gdzieś zachowały lub znane są z literatury i z fotografii. Najliczniejsze były formy najprostsze, a wśród nich:

A. Całkiem małe, w postaci półstożka, z jednego rzędu gontów, czasem z kilku rzędów, częściej z kilkunastu sztuk gontów. U dołu tworzy się ząbkowany lub gładki półkłosz, niekiedy z drewnianym dnem. Takie koszyczki zarejestrowano w Wierchomli Wielkiej (1899), w Nowym Targu, w Krempachach, w Zakopanem i na Podhalu w ogóle, w Białce i Zawoi. Wyróżniający się był koszyczek na dachu chałupy ze wsi Panewniki, opublikowany przez I. Tłoczka (ryc. 20).

B. Nieco większy, zrobiony z dwóch rzędów gontów, do którego można zastosować wszystkie powyższe uwagi, odnotowano w willi „Pod Jedłami”, w innych budynkach w Zakopanem, w domu z Podgórze Karpackiego (ryc. 9), w Muszynie (na rysunku Jana Matejki, ryc. 6), w Piekielniku, w Koszarawie, na zdjęciach z powiatu pszczyńskiego i rybnickiego, we wsi Turze nad Odrą, ponadto są na budynku w Sośnicowicach (1726) i karczmie z Przewozu (1858). Zdarzały się w Raciborskiej Kuźni i w Kotlarni pod Koźłem (ryc. 25).

⁴⁰ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, Kraków 1929, s. 489–490.

C. Niewiele większe od koszyczków z grupy drugiej są kozubki zbudowane z trzech rzędów gontów. Odróżniający się od innych jest płaski koszyczek na kapliczce w Białej Wodzie. W Podwilku był taki koszyczek na dachu czterospadowym, który nad częścią mieszkalną był ok. 1 m obniżony. Nad powstałym małym pionowym trójkątem wisiał niewielki koszyczek. Ponadto były w Wiśle i w Kuźni Raciborskiej (ryc. 19).

Takie same, ale gabarytowo nieco większe, są koszyczki na chałupie ze wsi Panewniki i spichlerzu ze Śmiłowiec w chorzowskim muzeum, ponadto przeważały w Istebnej i Wiśle. Niektóre z nich obejmują zewnętrzne brzegi wiatrownic (ryc. 21), inne w górnej części wchodzą pomiędzy te deski (ryc. 22).

D. Niezbyt często budowano stożkowe koszyczki z czterech lub nawet pięciu rzędów gontów. Były one z reguły szerokie u podstawy. Na rysunku z 1881 roku domu w Częstochowie jest odwrotnie, koszyczek bowiem jest wysoki i wąski, ale to może (?) wynikać z nieporadności rysowniczej (ryc. 5). Przeciwnie jest na rysunku domu z Ciężkowic. Zachowane zostały właściwe proporcje, a przy tym koszyczek zajmuje połowę wysokości szczytu. Niewątpliwie duże rozmiary miał on na dachu karczmy w Warszawie (ryc. 7).

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na jeden obiekt, o którym dotychczas nie było mowy, a mianowicie budynek mieszkalny o konstrukcji szkieletowej we wsi Stobrawa w powiecie Brzeg (mapa 2, p. 8). W polskim podziale

Ryc. 36. Stobrawa. Wg H.J. Helmigk.

administracyjnym Stobrowa i Brzeg znajdują się na Śląsku Opolskim, natomiast w niemieckim był to już Dolny Śląsk. Słuszność niemieckiego podziału potwierdzają dane statystyczne z pierwszej połowy XIX wieku, kiedy to na 892 mieszkańców było tylko 40 katolików, w miejscu zaś był kościół ewangelicki i ewangelicka szkoła, natomiast katolicy mieli swoją parafię w Karłowicach⁴¹, położonych w obrębie Borów Stobrawskich, zamieszkałych przez katolicką ludność polską. Obiekt, o którym mowa (ryc. 36), stanowi przykład wzajemnych wpływów. Konstrukcja jest wynikiem upowszechniania zakazu Fryderyka Wielkiego budowy domów z drewna, szczególnie na obszarach o silnym wylesieniu⁴², natomiast słomiane pokrycie i koszyczek z pięciu rzędów gontów jest wyrazem oddziaływania ludności polskiej, którą wiele lat po II wojnie światowej zwykło się nazywać ludnością autochtoniczną. Przykład Stobrawy świadczy, że również w innych pogranicznych wsiach Dolnego Śląska mogły pojawiać się koszyczki.

Na marginesie wyjaśnijmy, że Śląsk w ciągu tysiącletniej historii przeżywał liczne zmiany polityczne i podziały administracyjne. Należał do Polski, Czech, Austrii, Prus i Niemiec. Pojęcie Śląska Opolskiego utworzono w 1922 roku w Polsce. Obejmowało ono obszar dawnej rejencji opolskiej, która po plebiscycie w 1921 roku pozostała w Niemczech (Pysiewicz–Jędrusik, 1998, s. 32–34). W naszym przypadku pokrywa się to z dawnym zasięgiem koszyczka w konstrukcji dachu na Opolszczyźnie.

E. Wśród wyróżnionych przez L. Štěpánka znalazła się grupa kozubków nazwanych piramidalnymi czworobocznymi. Na Opolszczyźnie odpowiadają im duże kozubki zbijane z desek w formie trójkątnej skrzyni wystającej poza linię dachu (ryc. 27, 30–32). Można tu zaliczyć także te, w których skrzynia kozubka mieści się pomiędzy wysuniętymi połaciami dachu (ryc. 33).

F. Natomiast odmienne w budowie były kozubki z Górnego Śląska i Opolszczyzny, w których sam daszek, ułożony skośnie, jest częściowo ukryty pod kalenicą i nie wystaje poza brzegi dachu (ryc. 28, 29). Nie stanowi on jednak regionalnej specyfiki, bowiem spotykało się go również w Czechach (Štěpánek, 1966, ilustr. 6)⁴³.

G. Odrębny problem stanowią koszyczki na gontowych dachach drewnianych kościołów. Znanych jest siedem obiektów, a więc niewiele. Jeśli jednak weźmie się pod uwagę, że ich lokalizacja pokrywa się z zasięgiem geograficznym chałup z koszyczkami lub jest im bardzo bliska, wówczas nie można

⁴¹ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht aller Dörfer Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, wyd. 1, Breslau 1830, wyd. 2 1845, s. 660.

⁴² H.J. Helmigk, *Oberschlesische Landbaukunst um 1800*, Berlin 1937, s. 19: „...seit 1756 die «feuergesährliche und holzverwüstende Bauart von geschrotenem Holze» verboten wird”.

⁴³ Por. Tež J. Vajdiš, *Stavebni...*, op. cit., ilustr. na s. 207, a w przeciwieństwie do niej w tej samej wsi: Kratka okres Žďiar nad Sazavou, inne domy miały kukłę półstożkową (ibid. ilustr. na s. 198).

mieć wątpliwości, że chodzi o to samo zjawisko. Potwierdzeniem tego był w latach 50. minionego stulecia koszyczek na rzymskokatolickim kościele we wsi Hynčice na czeskim Śląsku (Chybik, s. 231). Dodajmy, że wieś ta oddalona jest tylko ok. 10 km od granicy koło opolskiego Prudnika, a po stronie czeskiej w tym rejonie było spore zagęszczenie wsi, w których do niedawna przetrwały osiemnastowieczne budynki.

O kościele z Syryni wspominałem już na wstępie. Obiekt pochodzi prawdopodobnie z 1510 roku, ale brak nam potwierdzenia dendrologicznego. Pierwotnie składał się z nawy i prezbiterium. Później dostawiono przedsionki z frontu i z boku, a w XVII wieku osobno stojącą wieżę—dzwonnice. W szczycie zachodnim, czyli nad dawnym wejściem do kościoła, jest duży piramidalny koszyczek z sześciu rzędów gontów (ryc. 23). Ze względu na znaczną wysokość nad wejściem nie mógł pełnić roli ochronnej tegoż wejścia przed opadami atmosferycznymi. Według J. Matuszczaka przed zbudowaniem wieży w koszyczku był dzwon (1989, s. 25). Jeśli więc nie pełnił innej funkcji, to tak wydaje się logiczna. Pewne wątpliwości może budzić czas, w jakim się to działo, ale jest on zgodny z poglądami czeskich badaczy (J. Vařeka, L. Štěpánek).

Analogiczny koszyczek znajdujemy na szczycie nawy kościoła w Michalicach koło Namysłowa (Opolszczyzna). Nakrywa on i chroni przed deszczem styk kalenicy prezbiterium ze szczytem nawy (ryc. 37). W wersji pierwotnej, gdy kościół zbudowano (rok 1614), składał się on — jak kościół w Syryni — z nawy i prezbiterium, a wieżę dostawiono przy wejściu frontowym w 1730 roku (Matuszczak, 1975, s. 29, ilustr. 51). Szczegółowe badania architektoniczne mogłyby wykazać, czy pierwotnie istniał koszyczek z frontu, czy z tyłu nawy, tym bardziej, że dach był kilkakrotnie remontowany lub pokrywany nowymi gontami (Degen, 1939, s. 111). Wyjaśnienie takiego szczegółu miałoby istotne znaczenie w badaniach nad pochodzeniem koszyczka. W Pstrążnej, sąsiadującej od wschodu z Lubomią, był do ok. 1900 roku kościół z 1680 lub 1684 roku⁴⁴. Trójczęściowy układ (wieża — nawa — prezbiterium) był podobny do kościoła w Michalicach i miał identycznie umiejscowiony duży kozubek chroniący styk dachu prezbiterium ze szczytem nawy (ryc. 38). P. Siemko zwraca uwagę na ten szczegół, ale niesłusznie nazywa go naczółkiem (s. 136). Półokrągły daszek, zbudowany z trzech rzędów gontów na wzór klasycznego koszyczka, osłaniał drzwi do zakrystii⁴⁵.

⁴⁴ Daty budowy podają: E. Boidol, *Statistik der bestehenden und nachweisbar bestandenenden Holzkirchen in Ostoberschlesien*, „Der Oberschlesier” 1929, Bd.; V. H. Luchs, *Die oberschlesischen Holzkirchen und Verwandtes*, „Schlesische Provinzialblätter Rübzahl” 1871, No X. (zob. P. Siemko).

⁴⁵ P. Siemko (s. 137) publikuje tę ilustrację według dzieła: Burgemeister L., Wiggert E., *Die Holzkirchen und Holztürme der preussischen Ostprovinzen*, Berlin 1905.

Ryc. 37. Michalice, kościół z 1614 r. Wg Degena i in.

Ryc. 38. Pstrązna, kościół z 1680 (84?) r. Wg Siemka.

Ryc. 39. Jankowice, kościół z 1614 r. Fot. J. Matuszczak.

Ryc. 40. Lubliniec, kaplica św. Anny z 1653 r.
Fot. J. Matuszczak.

W Markowicach (obecnie część miasta Raciborza), 3 km od centrum miasta, na wschodnim brzegu Odry, był kościół zbudowany po 1623 roku, a rozebrany w 1874 roku. Architekturą upodabniał się do kościoła w Pstrążnej. Na dachu nawy nie miał kozubka, lecz sygnaturkę, natomiast nad szczytem bocznego przedsionka był mały koszyczek ze sterczynką (Siemko, ilustr. 107)⁴⁶.

Osiem kilometrów na południe od centrum Rybnika, we wsi Jankowice, w 1674 roku zbudowany został zrębowy kościół. Jak podaje J. Matuszczak (1989, s. 131–141) jedną z cech kościoła jest dach naczółkowy nad zachodnim szczytem. Podkreśla on też, że w południowej części Górnego Śląska naczółek był prawie nieznany, natomiast stosowano go na Opolszczyźnie (s. 139). Rzecz w tym, że w szczycie kościoła w Jankowicach nie ma naczółka, jest natomiast duży, złożony z 12 rzędów gontów i bardzo spłaszczony kozubek (ryc. 39), który swoim umiejscowieniem nawiązuje do kościoła z Syryni. Jego forma nie budzi wątpliwości, bowiem podobne znajdujemy na dachach chłopskich chałup.

W Lublińcu, 32 km na północ od Tarnowskich Gór, istnieje zrębowa kaplica św. Anny zbudowana w 1653 roku i odbudowana w 1754 roku (ryc. 40). Nakryta jest dwuspadowym gontowym dachem z okapem nad wejściem i małym koszyczkiem z dwóch rzędów gontów, jak na dachu wiejskiej chałupy (Matuszczak, 1975, ilustr. 56). Poza tą informacją, brak jakichkolwiek danych.

Na marginesie dodajmy, że koszyczki na dachach cerkiewnych w Maramureş w Rumunii nie należą do rzadkości. W postaci pełnych stożków nad nawą i prezbiterium lub półstożka w szczycie przedsionka stanowią elementy bardziej dekoracyjne niż praktyczne⁴⁷. Spotyka się je również w regionie Sălaj w północno-zachodniej Rumunii⁴⁸. Natomiast w Siedmiogrodzie w regionie Erdély bywały jeszcze w latach 60. na domach.

Nazewnictwo koszyczka

Istotną cechą udokumentowania powyższej kwestii jest analiza nazw. Różnorodność form i konstrukcji koszyczków jest analogiczna do nazewnictwa, co nie oznacza, że zachodzą między nimi ścisłe związki. Te ostatnie mogą występować w zakresie terminologii i z tego względu należy rozpatrywać rodzaje nazw na obszarze występowania dawniej koszyczków w Czechach, na Słowacji i na Morawach, a następnie porównać z nazwami w Polsce.

⁴⁶ Dane te pochodzą z dzieła: A. Weltzel, *Geschichte des ratiborer Archipresbyterats*, Ratibor 1896.

⁴⁷ Por. A. Pănoiu, *Din arhitectura lemnului în România*, Bucureşti 1977, s. 108, 114, 127, 131, 134.

⁴⁸ Por. I. Godea, *Monumentede arhitectură populară*, vol. I, Oradea 1972, ilustr. 4, 13.

Dla Czech i Słowacji charakterystyczne było określenie *kukla*, przy czym na Słowacji i Morawach również w wersji *kuklička*, a ponadto jako typowe *kozub*. W Czechach często używano terminu *kabřinec*, *obálka* lub *vobálka*, w niektórych regionach *banka*, *kukoň*, *šup*, *lebka*, *vežice*, *fabion*, *fěrtoušek* i inne. Na Słowacji występowały też nazwy *kukoň* (rzadko), *štitek*, *halka* (Pražák, 1961, s. 99), a na Morawach *šopko* i *pasnice*⁴⁹. W Kremnicy koło Bańskiej Bystrzycy, stanowiącej przed laty niemiecką wyspę językową, używano nazwy *Türmel* (Schier, 1932, s. 82), która ma ścisły związek z morawską „wieżycą”, ale jednocześnie — według Schiera — na Spiszu i u innych polskich górali znana jest nazwa *kukla*. W jednym zdaniu twierdzi on też, że w Czechach panuje określenie *kabelka*, które przejął od czeskiego autora⁵⁰, a w innym, że powszechne jest wyrażenie *Kappel* i *Käulend*. Ważne jest to drugie wyrażenie, bowiem zostało ono w 1672 roku odnotowane w źródłach archiwalnych: „vom Windt dass förder Keull Endt mit sambt den schindelln heruntergeworffen” (Archiwum Miejskie w mieście Frydlant, Czechy, Księga rachunkowa VI 96 a — według Schiera, 1932, s. 82, przyp. 105). *Kappel* może pochodzić zarówno ze st.czes. *kapla* ‘kaplica’, jak i st.-g.-niem. *kapella* ‘kaplica’ (Bańkowski, *Słownik*, t. 1, s. 625), natomiast *Keull* — *Käulend* jest ewidentnie niemieckie. Jedno czy dwa regionalne określenia w języku niemieckim świadczą, że na tym gruncie architektoniczny „kozubek” był rzeczą nabytą.

Schier w swoich rozważaniach skupił się wyłącznie na kukli i okapie, które jego zdaniem są resztkami szczytowych połaci dachu czterospadowego zredukowanego do dwuspadowego. Podobnego zdania był też V. Frolec (1974, s. 89). Schier szukał związku między wyrazem *kukla* a łac. *cuculla*, *cucullus*, tj. „czepiec, kaptur”, co rzeczywiście w czes. i słow. jako *kukla* do pewnego rodzaju „kaptura” się sprowadza. Stąd też u Reja (1580) *kukla* to „kaptur mniszy” (Bańkowski, *Słownik*, t. 1, s. 848). W analizowanej sytuacji nastąpiło przeniesienie nazwy na rzecz później powstałą, którą należało osłonić. Taka sama treść kryła się w określeniu *obal*, *obálka*, co w słowniku czeskim tłumaczone jest jako „osłona, okładka”. *Lebka* w czes. to tyle co „czaszka” lub „łeb”, a więc też zachodzi podobieństwo do niektórych form *kabřincov*, natomiast *kukaň* w czes. oznacza kosz do wylęgu kurcząt, co idealnie pasuje do polskiego popularnego *koszyczka*. Różnorodność nazw w Czechach wskazuje, że również określenie *kabřinec*, pochodne z języka romańskiego (Machek, s. 233), nie stanowi pierwotnej nazwy omawianego szczegółu architektonicznego.

W polskiej literaturze etnograficznej znajdujemy dwie grupy nazw. Jedną stanowią wymyślane przez piszących nazwy w rodzaju: półokrągły daszek,

⁴⁹ Czescy autorzy podają szereg innych jeszcze nazw. Por. Štěpánek, 1968, przyp. 1; Frolec, 1974, s. 113.

⁵⁰ A. Jirásek, *Österreich.-ungarische Monarchie*, Band: *Böhmen*, I, s. 427.

odchylony naczółek, mała strzeszka, przydaszek, daszek przy kalenicy, półstożkowy daszeczek itp. Do drugiej grupy zaliczymy nazwy regionalne, a mianowicie: *koszyczek* — znany we wsiach na zachodniej Łemkowszczyźnie, na Spiszu, Podhalu, Orawie, w Beskidzie Śląskim, u górali babiogórskich, *kozub*, *kozubek* — na Podhalu, Górnym Śląsku, południowej Opolszczyźnie, *kłobuk* — na Górnym Śląsku, w tym nad Odrą, *bębenek* i *fartuszek* u górali babiogórskich, *korona* na Górnym Śląsku i w Brennej w Beskidzie Śląskim.

Nazwa *koszyczek* miała w Polsce najszerszy zasięg i znajdowała odpowiedniki na Słowacji, gdzie przeplatała się z nazwą *kozub*, tak jak *kłobuk* mieszał się nad Odrą z *kołpakiem*, a *kozubelec* z *kapturkiem* w Istebnej i na Śląsku. Stąd też nie budzi zdziwienia nazwa *bębenek* (Zawoja), bo przez swój kształt kojarzy się zarówno z bębniem, jak i z naczyniem kozubem. Niejasna natomiast jest nazwa *fartuszek* w Zawoi, którą — być może — należałoby kojarzyć z czeskim *fertoušek*, chociaż równie dobrze można nazwać fartuszką półkolistą *koszyczek* z ozdobnie wycinanymi u dołu gontami. Taki detal jak *koszyczek* czy *fartuszek* mógł się w Zawoi pojawić dopiero na początku XX wieku, bowiem w tradycyjnym budownictwie dachy były czterospadowe, a tylko na Orawie w niektórych bogatszych i starych domach konstruowano małe *koszyczki* w dachach czterospadowych (Pokropek, 1995, ilustr. 177, 179).

Różnorodność nazw we wszystkich trzech krajach dowodzi, że *koszyczek* nie wszędzie należy do bardzo starych urządzeń ochronnych, osłaniających dymnik pod kalenicą przed wpływami atmosferycznymi. Jako zamierzona czy też przypadkowa konstrukcja powstał dość dawno, ale rozprzestrzenił się bardzo długo, docierając do niektórych wsi w Polsce dopiero w końcu XIX, może nawet dopiero w XX wieku. Generalizując, ważną przeszkodą w rozpowszechnianiu się *koszyczka* była silnie zakorzeniona tradycja budowy dachów czterospadowych. Należy jednak mieć na uwadze, że często obniżano o 20, 30 cm połacie szczytowe, zarówno w dachach słomianych, jak i gontowych, tworząc naturalne dymniki. Później w ich miejscu zaczęły wykształcać się konstrukcje *koszyczkowe*. Sygnalizuje to M. Mešša odnośnie do regionu Detva na Słowacji, kiedy to domy kurne kryte były słomą⁵¹. Już K. Moszyński zauważył, że *koszyczek* ma związek „z dachem dwuspadowym... także z dachem przyczółkowym”⁵². Złączeniem *koszyczka* z dachem naczółkowym można jednak dyskutować, bowiem w wielu okolicach Polski spotyka się dachy naczółkowe, a nigdy nie występowały *koszyczki*. I tak jest też w innych krajach.

⁵¹ M. Mešša, *Háľkovj stípič-dekoratívno-ochrannj prvok tradičnej ľudovej architektúry niektorjch regiónov Slovenska*, w: *Tradicie staviteľstva a bývania na Slovensku*, Bratislava-Svidník 999, s. 226–228.

⁵² K. Moszyński, op. cit, t. 1, s. 489–490.

Ryc. 41. Zvolen k. Bańskiej Bystrzycy. Wg. Ragač.

Czescy badacze przyjmują kształt dwuspadowy dachu jako wyraz wpływów gotyku na budownictwo w końcu XV i w XVI wieku (Plessingerová, Vařeka, 1981, s. 138; 1982, s. 213). Argumentem koronnym jest ilustracja z 1552–1570 roku w tzw. graduale z Czeskiego Brodu, na której w lewym dolnym rogu znajduje się podcieniowy budynek z równym (w pionie) szczytem, u góry którego widać sterczynę z małym koszyczkiem (Plessingerová, Vařeka, 1988, s. 64, ilustr. 15). Można by go porównać do rysunku domu z Ciężkowic (ryc. 10), ale ten ostatni posiadał daszek okapowy w szczycie, który to detal obcy był czeskiej architekturze. Oczywiście, wspomniany dom z Czeskiego Brodu jest ważnym, ale tylko pośrednim dowodem, bowiem nieznanym jest czas jego budowy. Słuszność dedukcji wspomnianych badaczy potwierdza inny dokument, który nie był dotychczas analizowany. Jest to rycina części miasta Zvolen na Słowacji, koło Bańskiej Bystrzycy, tzw. „Willembergova veduta” z 1599 roku. Pomijając zamek, na środku znajduje się kościół, ratusz i jeden dom. Natomiast wzdłuż bocznych pierzei widzimy kilka rzędów domów parterowych i piętrowych ze szczytowymi podcieniami. Szczegółowo te są dość dobrze widoczne. Każdy szczyt domu opatrzone jest w trójkątny kozubek, a nad niektórymi są sterczyny. Jest zastanawiające, że na żadnym z dachów nie ma kominów. Wyjątek stanowi, oderwany od ogólnej za-

budowy, dom koło kościoła, który mógł stanowić, dajmy na to, plebanię (Ragač, s. 34, ilustr. 1; tu ryc. 41). Autor artykułu informuje, że w 1575 roku miasto spłonęło i zostało odbudowane w stylu renesansowym (s. 40). Data ta jest zbieżna z datą graduau z Czeskiego Brodu. W przypadku Zwolenia zdumiewa powszechność omawianego szczegółu, co wskazywałoby na dawniejszą jego znajomość i zapewne stosowanie. W takiej sytuacji, zachowując krytycyzm, można by informację opartą na obu źródłach zestawiać z datami budowy i remontów kościołów w Syryni, Lubonii, Michalicach, Pstrążnej, Markowicach i Jankowcach, a także z czasem budowy kościoła w Kieżmarku. Też badaczy czeskich, zakładającą, iż druga połowa XVI wieku była okresem, w którym ukształtował się koszyczek, należy uznać. Wprawdzie L. Štěpánek (1968, s. 225) sądził, że nastąpiło to raczej na przełomie XVI i XVII wieku, ale w 1968 roku nie był jeszcze znany obrazek z graduau i nie był opublikowany widok Zwolenia z 1599 roku. Trzeba jednak podkreślić, że kościoły w Syryni i Lubonii zostały zbudowane w 1510 i 1516 roku, a zatem otrzymałyby koszyczki, które — ze względu na formę i wielkość — należy uznać za piramidalne, przy okazji jakichś remontów.

Zastanawiający też jest zbliżony czas pojawienia się kozubków jako elementu architektonicznego i samej nazwy. Zwróćmy uwagę na semantyczną stronę terminu *kozub*. Na oznaczenie naczynia z kory stosowano go w 1369 roku (Rymut, 1991, s. 160), a w XV wieku znajdujemy *kazub*, czyli dymnik nad piecem kuchennym (Bańkowski, t. 1, s. 650), w XVI wieku zaś *kazub*, *kozub* jako ‘komin, kominek’, czyli piec (Sławski, t. III, z. 1, s. 35). W 1632 roku *kozub* jest poświadczony jako otwór lub przewód, którym uchodzi dym (*Słownik polszczyzny...* b, 1978, s. 98). Analogiczne znaczenie miał ten termin na Wołoszczyźnie Morawskiej. W odniesieniu do tego regionu Pražák był zdania, że półokrągły *kabřinec* występował dawniej jedynie w domach bogatszych (1950, s. 33).

Znajomość *kozuba* jako otworu lub urządzenia do jego zabezpieczania rozchodziła się stopniowo, w miarę porzucania dachów czterospadowych na rzecz dwuspadowych. Powszechność kozubków w domach miejskich na Słowacji i w Czechach wskazuje, że w tym środowisku one powstały, a z czasem upowszechniły się w budownictwie wiejskim, zwłaszcza że oprócz funkcji praktycznej pełniły rolę dekoracyjną, która pozostała, gdy wprowadzono kominy.

Znamienny jest zapis polskiego badacza dotyczący Słowacji, w którym czytamy: „Przy piecu stoi małe ognisko na świecenie łuczywem tzw. *kozub*, *kozšbok*” (Bobek, t. 1, s. 203). I to mogła być pierwotna funkcja pewnego urządzenia, którego nazwę *kazub* przeniesiono na „dymnik nad otevřeným ohništěm (zpravidla zhotoven z prouti nebo z prken a omazen hlinou)” (Frolec, Vařeka, 1983, s. 100). To samo potwierdza J. Langer, pisząc o dymniku nad ogniskiem, który wyprowadzał dym na strych⁵³. Natomiast Pražák w od-

⁵³ Z listu PhDr. J. Langer CSc. do autora.

niesieniu do Orawy pisze, że dawniej w izbie było „ohnisko”, „koch” i „kozub”; ognisko i koch (= kapa) już na początku XX wieku przeniesiono do kuchni utworzonej z tylnej części sieni, a kozub nadal pozostał w izbie i jako małe ognisko pod kapą służył do oświetlania izby (Prażák, 1961, s. 53, 91). Jozef Vydra podkreśla, że w starodawnych domach orawskich był odrębny *kozšbok*, w którym palono łuczywo oświetlające izbę. W domach „kopaniczarskich” na pograniczu Moraw i Słowacji zwano go kozubkiem lub *piecka* (Vydra, s. 182, 185). Opisy Bobka i Vydry znajdują w pełni potwierdzenie w rysunkach w pracy Čaploviča dotyczących orawskich wsi Zazriwa–Ustredie oraz Velična (Čaplovič, rys. i ss. nie num.), a także w Šumiacu na południe od Popradu (Foltyn, ilustr. 70). Znajdujemy go też we wsi Brádno w regionie Gemer na południu Słowacji, co świadczy o szerokim pod względem geograficznym rozprzestrzenieniu tego zjawiska⁵⁴. Oczywiście, różnorodnych form mogło być więcej, jak np. wnęki w piecu lub odpowiednio obudowane w ścianie izby, czego przykładem jest jeden z domów z Dąbrówki Dolnej w Muzeum Wsi Opolskiej.

Zamykając kwestię *kozuba*, który przeszedł wyjątkowo bogate zmiany funkcjonalne, od prostego naczynia z kory, plecionego z łyka koszyka, kobiałki czy torby, do ptasiego gniazda czy wydrążonego naczynia, a poprzez swoje derywaty w postaci *kozubiec*, *kozubaty*, czyli ‘stawać się krzywowypukłym’ uzyskał formę rozwojową w kierunku urządzenia zabezpieczającego sam dymnik, który zresztą w swojej najprostszej postaci trwał nieprzerwanie obok form wysoce rozwiniętych.

Dokonana analiza wykazała, że koszyczek był związany nie tyle z Małopolską, jak sądzili badacze przed stu laty (Puszet, s. 79), ale z fragmentem Polski południowej⁵⁵, głównie górzystej, co wynikało z sąsiedztwa ze Słowacją, Morawami i Czechami, gdzie zabezpieczanie otworu dymnikowego przed wpływami atmosferycznymi rozwinęło się najbardziej i przyjęło dekoracyjne formy. Chałupa z Wierchomli prezentuje najuboższy sposób technicznego wykonawstwa, ale przykłady z Górnego Śląska, Beskidu Śląskiego i Opolszczyzny są świadectwem szukania rozwiązań dekoracyjnych, generalnie uboższych jednak od form słowackich i czeskich.

Istotną rolę w połączeniu z koszyczkiem spełniała często sterczyna, tzw. pazdur, który był jego ozdobnym wykończeniem. Niewątpliwie zamknięcie granic po pierwszej wojnie światowej między państwami karpackimi wpłynęło ujemnie na dalsze rozpowszechnianie się dekoracyjnych koszyczków. Zresztą nie tylko to, nastąpiła bowiem generalna zmiana materiałów budow-

⁵⁴ Š. Mruškovič, *Slovenské múzeum ľudovej architektúry v Martine*, „Slovenský národopis”, 1972, nr 1, ilustr. 9.

⁵⁵ Anna Kutrzebianka w swojej pracy o budownictwie w Zawoi, op. cit, s. 43, napisała, że półstożkowe daszki gonciane lub podobne formy spotyka się przede wszystkim we wsiach na północ od Zawoi. Niestety, ani ona, ani nikt inny nie sprecyzował, o które wsie chodzi.

lanych, chociaż one same nie utrudniałyby konstrukcji koszyczków z blachy⁵⁶, czy z dachówki, ale po raz któryś dała znać o sobie zasada, że „nowe niszczy stare”.

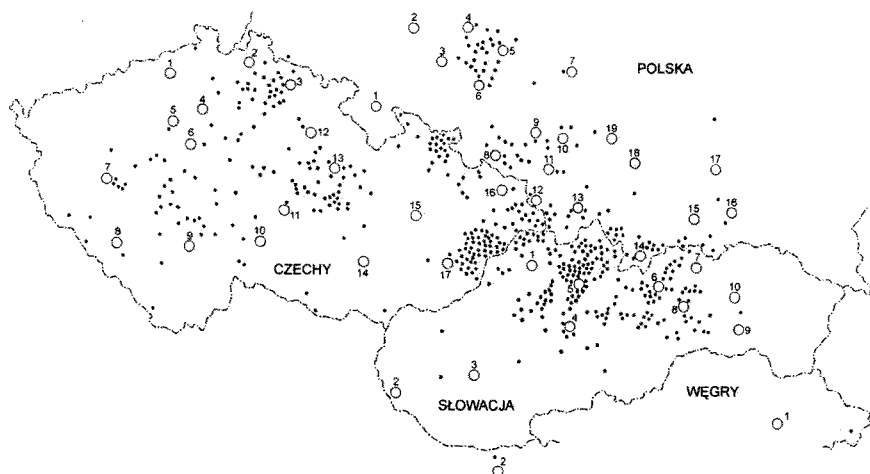
Zakończenie

Przemiany, jakie zachodzą w architekturze murowanej miast i w budownictwie drewnianym wsi i miasteczek w ostatnich sześćdziesięciu latach, nastąpiły w większości krajów europejskich. Stąd też badania prowadzone przez liczne instytucje nad tymi tematami mają zawsze ogromne znaczenie, bo pozwalają zebrać w archiwach i muzeach materiały, których wartość będzie wzrastała w postępie geometrycznym. W niektórych kwestiach badania są już mocno spóźnione, a przykładem tego jest omawiany temat. Szczątkowy materiał, którym dysponujemy, nie pozwala już na historyczną analizę, a znaczne braki są nawet w zakresie geograficznego rozprzestrzenienia poszczególnych odmian. Dzięki bogatym materiałom słowackim i czeskim można lepiej zrozumieć pewne zagadnienia.

Na Słowacji konstruowano koszyczki w setkach wsi od zachodniej granicy z Morawami po północną granicę z Polską, na wschodzie po Spisz i rzekę Poprad, Levočské Pohorie, całe Nizke Tatry, Slovenské Rudohorie prawie po Koszyce, a w części zachodniej wszystkie górskie wsie, m.in. po obu stronach rzeczki Turiec i Hron. W związku z tym, że na Spiszu słowackim koszyczki były zjawiskiem powszechnym zarówno w budownictwie wiejskim, jak i miejskim, nie dziwi więc, że udekorowano nimi cztery szczyty ewangelickiego kościoła w Kieżmarku, zbudowanego w 1717 roku na planie krzyża. Dwa z nich są wyraźnie widoczne na zdjęciu z 1923 roku (Vydra, s. 252) oraz na fotografii wykonanej współcześnie⁵⁷, natomiast na rysunku — prawdopodobnie sprzed 1914 roku — widać trzy duże, półstożkowe koszyczki zwieńczone krzyżami (Barathova, ilustr. 57). Było ich zawsze cztery i tak jest w chwili obecnej. W tej samej pracy zamieszczone są ryciny: kolorowa Ludwiga Rohbocka z panoramą Kieżmarku z połowy XIX wieku (ilustr. 7) oraz czarno-biała, również z połowy XIX wieku (ilustr. 19), na których niektóre domy zwieńczone są koszyczkami. Ponadto jedna fotografia (ilustr. 35) prezentuje dwa domy renesansowe, zapewne z początku XVIII wieku z niewielkimi koszyczkami na krawędziach dachów. Musiały jednak być powszechne,

⁵⁶ W maju 2003 roku dokonano przeglądu wsi słowackich Ždiaru n. Hronem, Banskej Bystricy, Zvolenia, Ružomberoka, wzdłuż Hronu i aż do Popradu. Stwierdzono całkowity zanik koszyczków idący w parze z przebudową wsi. Jedyne w Zavadce n. Hronem, Helpie i we wsi Vernar zauważono po kilka, przeważnie starych domów z koszyczkami, niekiedy blaszanymi.

⁵⁷ A. Kroh, *Spisz, Spiš, Zips, Szepes*, w: *Spisz wielokulturowe dziedzictwo*, pod red. A. Kroha, Sejny 2000, ilustr. po s. 24 (fot. Mikulaš Lipták).

Mapa 4. Mapa zasięgu kukli-koszyczka na terenie Czech, Słowacji i Polski.

skoro w chwili obecnej zachowały się one w liczbie 7 sztuk na ul. Hradnie Mesto na domach przeważnie renesansowych oraz 4 na drewnianych budynkach przy ulicy Stary Trh⁵⁸, a omówiona wyżej ilustracja ze Zwolenia stanowi dowód, że w tym regionie konstruowano je na pewno w 1575 roku, ale nie jest wykluczone, że wcześniej.

Pomijając pojedyncze przypadki spotykania koszyczków w pozostałych okolicach, dominowały one we wsiach górskich i podgórskich. Prawie w ogóle nie było ich u ludności ruskiej, czyli tzw. Łemaków⁵⁹ i Bojków na Wyżynie Ondawskiej, u Słowaków Szarysza i ludności nizinnej części Zemplina na południe od Vihorlatu, przechodzącej w Nizinę Węgierską. Pozbawiona koszyczków była także cała południowa i południowo-zachodnia Słowacja, w zdecydowanej większości nizinna (mapa 4).

Na północno-wschodnich Morawach, od okolic Zlina (Gotwaldov), wokół Všetina, Rožnova, znajdujemy kilkadziesiąt wsi, gdzie kozubki były zjawiskiem powszechnym. Na północy wsie morawskie łączą się z góralszczyzną śląską (czeską i polską). Wzdłuż granicy z Polską chałupy z koszyczkami

⁵⁸ Stwierdziłem to w czasie objazdu terenowego w maju 2003 roku.

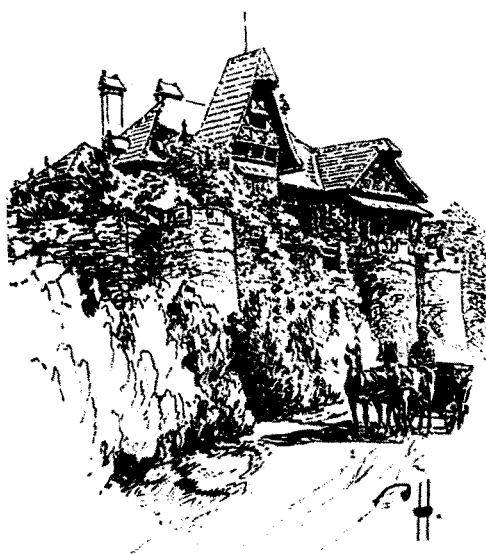
⁵⁹ Łemakowie są odpowiednikiem Łemków po polskiej stronie Beskidu Niskiego.

sięgały ziemi kłodzkiej. Może i tam kiedyś występowały, ale obecnie brakuje na to dowodów.

W głębi Czech *kašřinec* występował w całej środkowej części kraju. J. Vařeka zamyka obszar jego rozprzestrzenienia izoglosą przebiegającą od Jilemnicy u stóp Karkonoszy do Slany na zachód od Pragi, wschodnich obrzeży miasta Pilzna, na południe do Sušic, Týnu nad Wełtawą, do miejscowości Horní Cerekev (Plessingerova, Vařeka, 1988, s. 57). Ponadto duże zgrupowanie wsi w środkowych Czechach z konstrukcjami kozubków dachowych zawarte było pomiędzy Hradec Kralové, wokół Pardubic, Chrudima i Hlinska po Usti nad Odrou, Havlíčkův Brod i Žďár nad Sazavou. Wymienieni wyżej badacze dopuszczają występowanie poza wspomnianą izoglosą pojedynczych budynków z kozubkami, np. w okolicy Domažlic na południowy zachód od Pilzna. Nie uwzględniają jednak dużej grupy wsi w rejonie Turnova, Liberca i Semily, a nawet w obrębie Karkonoszy, po stronie czeskiej. Przykładami mogą być: piętrowe domy we wsiach Příšovice (1804) i Vrchovina koło Liberca, albo dom z 1787 roku w Ponikli koło Semily (Frolec, Vařeka, s. 192, 293; Frolec, 1968), piętrowy dom w miasteczku Železný Brod koło m. Jabloniec nad Nysą (Sas Zubrzycki, s. 160), czy też dom z 1785 roku we wsi Chvalovice koło miasta Znojmo, na południu Czech.

Oprócz opracowań dotyczących Czech i Słowacji, literatura dostarcza nader skromne informacje o stosowaniu omawianego elementu architektonicznego w innych krajach. K. Moszyński, stawiając znak równości między kukłą w Czechach i na Słowacji, łączy ją bezpośrednio z naczółkiem, co zapewne wynikało ze słabego w owym czasie rozeznania zasięgu geograficznego tego szczegółu. Ponadto w niektórych okolicach Czech, wskutek skośnego ścinania szczytu dachu zacieraa się różnica między kozubkiem a naczółkiem.

K. Moszyński informuje także, iż koszyczek znany jest z Hanoweru i Westfalii (t. 1, 1929, s. 489–490). W dostępnej literaturze fachowej nie znajdujemy potwierdzenia tego, ale nie upoważnia to do kwestionowania tej informacji, tym bardziej, że we Frankonii koszyczek, zwany tam *Giebelschopf*, ciągle widnieje na szczytach domów w wielu miejscowościach, szczególnie wokół Norymbergii. Aby nie być gołosłownym: Ammerndorf (Land Fürht) — młyn z 1608 roku; Kirchehrenbach (Land Fohrheim) nad rzeką Regnitz — dom piętrowy z XVII wieku; Höfen (ob. w granicach Norymbergi) — dom parteryowy z drugiej połowy XVII wieku; Rosstal (Land Fürth) — olbrzymia piętrowa karczma z końca XVII wieku; Grosshabersdorf (Land Fürth) — wielka gospoda z 1697 roku; ponadto 7 dalszych obiektów z początku XVIII i XIX wieku (Nagel, 2001, s. 27–145). We wszystkich tych budynkach, które mają wielopiętrowo rozbudowane funkcjonalne poddasza, u szczytu kalenicy znajduje się małe, z kilku rzędów dachówek, „koszyczek”, którego zadaniem jest osłona wielokrażka, którym opuszczano na dół lub podnoszono do góry różne ciężary, np. worki z ziarnem. Znane są znacznie starsze obiekty, jak np.

Ryc. 42. Tóváros, Węgry. Willa z koszyczkiem.

budynek z Obernbreit (Land Kitzingen) przeniesiony do muzeum na wolnym powietrzu w Bad Windsheim, którego parter z kamienia zbudowano w 1554 roku, natomiast piętro z dwupoziomowym poddaszem, o konstrukcji szkieletowej, w latach 1565–1588. W szczycie od ulicy tego budynku jest mały koszyczek nad otworem transportowym⁶⁰. Szczegół ten ze względu na jego usytuowanie pod kalenicą jest formalnie podobny do niektórych koszyczków czeskich czy polskich, ale ich funkcje były odmienne. Jego konstruowanie w budownictwie niemieckim zawsze było związa-

ne z pokryciem obiektu dachem dwuspadowym. Zwróćmy również uwagę, że w Gdańsku, na Wyspie Spichrzów nad Starą Motławą, znajdują się 4 murowane spichlerze, które w szczytach od ulicy posiadają duże, piramidalne „koszyczki” kryte dachówkami. Ich funkcja była identyczna jak w wyżej opisanych budynkach niemieckich⁶¹.

Są jednak jeszcze inne informacje o rzeczywistych koszyczkach. Na przełomie XIX i XX stulecia w miejscowości Tóváros nad bezimiennym jeziorem, przez które przepływa rzeczka Altal, wpadająca do Dunaju, znajdowała się wielka murowana willa z różnymi w kształcie koszyczkami⁶². Z rysunku wynika, że były one dość duże i wyraźnie zabezpieczały otwory okienne przed opadami (ryc. 42). Rysunek jest jednak zbyt ogólny, aby można było określić detale. Dodajmy jeszcze, że jezioro jest na linii Komarno (10 km) — Budapeszt (60 km).

Do niedawna widywało się domy z koszyczkami w Siedmiogrodzie w Rumunii i w najbardziej na północny wschód wysuniętym skrawku Węgier, w prowincji Szabolcs–Szatmár. W szeklerskiej wsi Csik konstruowano z czterech rzędów gontów koszyczki na dachach czterospadowych, zaś we wsi Küküllő gontowe dachy miały duże naczółki (!) obniżone pod kalenicą około 60 cm,

⁶⁰ K. Bedal, *Häuser aus Franken*, Museumsführer Fränkisches Freilandmuseum, Bad Windsheim, 1988, s. 120–124. Dalsze materiały znajdzie Czytelnik w różnych numerach „Franken unter einem Dach”, np. 22/2000, 23/2001, Zeitschrift des Vereins Fränkisches Freilandmuseum e.V. Nürnberg.

⁶¹ Znajdujemy je na ilustr. 303 w: M. i A. Szypowscy, *Gdańsk*, Warszawa 1978.

⁶² *Die österreichisch-ungarische Monarchie, Ungarn*, IV Band, (po 1898 roku), s. 483.

i zabezpieczone półokrągłym koszyczkiem⁶³ (Tóth, ilustr. 200, 229). Co się tyczy Węgier, z jednej wsi wspomnianego regionu, Nagyhodos, graniczącą z Zakarpaciem ukraińskim, przeniesiono budynek mieszkalny do muzeum na wolnym powietrzu w Sóstó koło Nyíregyháza. Jego czterospadowy dach *in situ* pokryty był słomą lub trziną i posiadał nad otworem w narożniku dachu mały koszyczek. Po rekonstrukcji pozostawiono dach w tym samym kształcie i pokryto gontem. Koszyczek wykonano z trzech rzędów gontów⁶⁴.

W związku z tym, że na wschodniej Słowacji koszyczek nie był stosowany, wobec tego nie mógł być stamtąd przeniesiony na Węgry. Wy tłumaczenia tego faktu można doszukiwać się w wypowiedzi węgierskiego etnografa, Ivana M. Balassa. Pisał on, że region ten na początku XVIII wieku opustoszał pod względem demograficznym. W latach 1730–1790 napłynęły trzy fale osadnictwa niemieckiego do regionu Tokajskiego. Natomiast Słowacy i Karpato–Ukraińcy (? , J.C.) zasiedlili góry Zemplin i Hegyköz w Abauj⁶⁵. W skróto-wo ujętym tekście nie wszystko jest jasne, ale wynika z niego, że wyłącznie Słowacy z Gemeru mieli najbliżej do regionu Abauj (na południe od Koszyc) i mogli przenieść technikę wykonywania koszyczków. Za mało jednak mamy danych, aby być pewnym takiego rozwoju sytuacji. Co zaś tyczy się występowania koszyczków–kozubków w innych krajach karpaccich, możemy domyślać się, że wiedzę o tym oparto na informacjach sprzed pierwszej wojny światowej, gdy panowały inne realia polityczne. Dotyczy to szczególnie źródeł austro–węgierskich.

Zdarzające się tu i ówdzie pojedyncze budynki czy wsie, w których koszyczki występują lub występowały, stanowią zjawisko marginalne. Załączona mapa (nr 4) opracowana na podstawie słowackiej, czeskiej i polskiej literatury tematu prezentuje rozprzestrzenienie geograficzne: koszyczka, kukli, kozubka, *kabřinca* w okresie od XVIII do XX wieku, bez względu na różnice chronologiczne jego występowania i zadokumentowania w poszczególnych regionach. Ogranicza się ono ściśle do Środkowej Europy i to głównie w obrębie Karpat Zachodnich na Słowacji i w Polsce oraz na dużych obszarach Wyżyny Czeskiej. Zupełnie pozbawione tego elementu kulturowego na Słowacji są obszary Szarysza, a także dorzecza Torysy, Ondawy z Toplą, Laborca i Latoricy. Nie miały w tym wypadku znaczenia morfologiczne cechy terenu. Na Wyżynie Ondawskiej, zamieszkałej przez Łemaków i Bojków, budownictwo drewniane nie miało charakteru reprezentacyjnego. Wąskie jednotrakto-

⁶³ Zamieszczone ilustracje nie pozostawiają w tym względzie żadnych wątpliwości. Jednocześnie nasuwa się na myśl pewne podobieństwo do niektórych rozwiązań konstrukcyjnych na Orawie, jak sądzę, przypadkowe.

⁶⁴ *Sóstói muzeumfalu*, przewodnik, 1989, s. 16–17.

⁶⁵ I.M. Balassa, *Region Nordostungarn*, w: *Das ungarische Freilichtmuseum in Szentendre*, Budapest 1989, s. 69.

we domy pokryte były niskimi, słomianymi dachami. Natomiast nizinny obszar na południe od Vihorlatu poddany był wpływowi kultury wę-gierskiej.

Pozbawiona koszyczków była południowa i południowo-zachodnia Słowacja oraz przeważająca część Moraw, z wyjątkiem górskiego terenu od Zli-
nu po Ostrawę i góry Hruby Jasenik. Na obszarze Czech *kabřiniec* występował w całej środkowej części kraju. J. Vařeka zamyka jego rozprzestrzenienie izoglosą przebiegającą od Jilemnicy u stóp Karkonoszy do Slany na zachód od Pragi, wschodnich obrzeży miasta Pilzna (Plzeň), na południe do Sušic, Týnu nad Wełtawą, do miejscowości Horní Cerekev (Plessingerová, Vařeka, 1988, s. 57). Ponadto duże zgrupowanie wsi z konstrukcjami kozubków dachowych było w północno-wschodnich Czechach pomiędzy Havlíkovým Brodem a Hradec Králové. J. Vařeka dopuszcza występowanie poza wspomnianą izoglosą pojedynczych budynków z kozubkami, co można powiedzieć również o Słowacji. Nie uwzględnia jednak dość dużej grupy wsi w rejonie Turnova i Liberca, nawet w obrębie Karkonoszy. Przykładami mogą być: piętrowe domy we wsiach Pšišovice (18–4) i Vrchovina koło Liberca albo dom z 1787 roku w Ponikli koło Semily (Folec, Vařeka, s. 192, 293; Frolec, 1968) i inne.

Autor artykułu nie rości sobie pretensji do wyczerpania tematu. Wręcz przeciwnie, wypowiedzi z różnych krajów mogą uzupełnić obraz zjawiska, które w skali europejskiej można analizować tylko w sensie historycznym.

Podpisy pod ilustracjami — objaśnienia

1. Biała Woda koło Szczawnicy. Łemkowski dom z widocznym koszyczkiem w szczycie. Fot. R. Reinfuss przed 1934 r.

2. Wierchomla Wielka koło Krynicy. Łemkowski dom z 1899 roku. Rys. W. Niezgo-da 1966; a. przekrój podłużny, b. rzut przyziemia, c. przekrój podłużny przez szczyt.

3. Wierchomla Wielka koło Krynicy. Łemkowski dom z 1899 roku. Fot. J. Czajkowski, 1962.

4. Kościół w Lubomii na Górnym Śląsku (wg R. Henniga i K. Mokłowskiego). Faktycznie był to kościół w Syryni koło Lubomii. Na szczytach nawy i przedsionka widoczne są koszyczki (Lubomia, patrz ryc. 24).

5. Częstochowa. Rysunek z 1881 roku domu z podcieniem frontowym i koszyczkiem (wg K. Mokłowskiego).

6. Muszyna. Fragment rysunku Jana Matejki z widocznymi sterczynami i koszyczkiem (wg K. Mokłowskiego).

7. Warszawa. Fragment obrazu J. Kossaka „Wylew pod Warszawą”. Szczytowa ściana karczny osłonięta gontowym koszyczkiem ze sterczyną.

8. Stopnica woj. świętokrzyskie. Dworek rysowany w 1883 roku z widocznym koszyczkiem nad naczółkiem (wg Z. Glogera).

9. Dom mieszczański z Podgórza Karpackiego (wg Z. Glogera).

10. Ciężkowice, pow. Tarnów. Dom mieszczański, wąskofrontowy, z koszyczkiem i sterczyną (wg J. Sasa Zubrzyckiego).

11. Wola Rasztowska, pow. Radzymin. Dom z koszyczkiem kryty słomą (wg O. Kolberga).

12. Koszyczki z Podhala (a) i Spisza (b) (wg W. Matlakowskiego).
13. Krempachy na Spiszu. Nieistniejący dom z połowy XIX w. (wg fot. M. Korneckiego z 1952 r.).
14. Zakopane. Willa „Cicha”, ul. Kościeliska 71, budynek sprzed 1939. Fot. J. Czajkowski, 1985.
15. Przykłady koszyczków z Orawy: a, d) Podsarnie, b, c) Podwilk, z 1859 roku (wg S. Barabasza).
16. Koszyczki spod Babiej Góry: a) Białka, b, c) Zawoja (wg A. Kutrzebianki).
17. Zakopane. Szczyt domu z koszyczkiem (wg J. Sasa Zubrzyckiego).
18. Szczyty domów z koszyczkami z Beskidu Śląskiego. Istebna: a) 1865, b) 1868, c) Wisła-Tokarnia, d) Istebna-Połom, koniec XVIII w. e) 1865, (wg M. Gładysza).
19. Istebna pow. Bielsko-Biała. Koszyczek z trzech rzędów gontów między krokwiąmi (wg M. Gładysza).
20. Panewniki, pow. Katowice. Koszyczek o eliptycznym kłoszu nad dachem przy-czołkowo-półszczytowym (wg I. Tłocza).
21. Panewniki, pow. Katowice. Dom z dachem dwuspadowym i koszyczkiem, 1866, obecnie w Górnośląskim Parku Etnograficznym. Fot. Arch. GPE.
22. Sośnicowice, pow. Gliwice. Dom kołodzieja, 1726. Fot. St. Deptuszewski ok. 1965.
23. Katowice. Kościół (1510?) przeniesiony z Syryni, pow. Wodzisław. Nad szczytem nawy i frontowym przedsionkiem widoczne koszyczki. Fot. J. Matuszczak przed 1975.
24. Lubornia, pow. Rybnik. Kościół, 1516. Widok od południa. Koszyczek znajduje się nad tylnym szczytem nawy (wg Siemka, ilustr. 84).
25. Kotlarnia, pow. Koźle. Dom dwutraktowy, zrębowy, dach z koszyczkiem, 1817 (wg H.J. Helmigk).
26. Dąbrówka Dolna, pow. Namysłów. Dom dwutraktowy, zrębowy, z kozubkiem z desek, 1827. Obecnie w Muzeum Wsi Opolskiej. Fot. J. Czajkowski 2002.
27. Dąbrówka Dolna, pow. Namysłów. Zagroda wielobudynkowa. Nad częścią mieszkalną kozubek w formie trójkątnej skrzyni, mocno odsunięty od połaci dachu. Fot. Arch. Muzeum Wsi Opolskiej (dalej: MWO), karta nr 319.
28. Kaniów, pow. Opole. Kozubek nad szczytem chałupy ukryty pod kalenicą. Fot. ok. 1935. Arch. MWO, karta 455.
29. Chróścice, pow. Opole. Zagroda wiejskiego pastucha. Pod kalenicą ukryty kozubek. Fot. przed 1937 (wg H.J. Helmigk).
30. Zabieniec, pow. Opole. Szczyt dachu z kozubkiem w kształcie trójkątnej skrzyni. Fot. A.M. Wołczyk 1966. Arch. MWO.
31. Domaradz, pow. Namysłów. Dom zrębowy, dach z kozubkiem w formie trójkątnej skrzyni. Fot. 1935. Arch. MWO, karta 407.
32. Zawiść, pow. Namysłów. Dom zrębowy z dużym odstającym kozubkiem. Fot. ok. 1930. Arch. MWO.
33. Domaradzka Kuźnia, pow. Namysłów. Dom zrębowy *in situ*, uznany za zabytkowy z kozubkami po obu stronach dachu. Fot. J. Czajkowski 2002.
34. Falkowice, pow. Namysłów. Dom zrębowy z pozorowanym kozubkiem. Fot. sprzed 1939. Arch. MWO, karta 431.
35. Dąbrówka Dolna, pow. Namysłów. Dom zrębowy z pozorowanym kozubkiem. Fot. inż. Basista, po 1960. Arch. MWO, karta 338.
36. Stobrawa, pow. Opole. Dom o konstrukcji szkieletowej z dachem dwuspadowym, słomianym i kozubkiem z gontów (wg H.J. Helmigk).
37. Michalice, pow. Namysłów. Kościół, 1614. Nad zachodnim szczytem nawy widoczny duży, piramidalny koszyczek (wg Degen i in., 1939, s. 284).
38. Pstrążna, pow. Rybnik. Kościół, 1680 lub 1684. Widok od południa. Koszyczek znajdował się nad tylnym szczytem nawy (wg Siemka, ilustr. 154).

39. Jankowice, pow. Rybnik. Kościół, 1674. Nad zachodnim szczytem nawy widoczny mocno spłaszczony kozubek. Fot. J. Matuszczak przed 1989.

40. Lubliniec. Kaplica św. Anny, 1653, odbudowana 1754. Nad szczytem mały koszyczek. Fot. J. Matuszczak przed 1975.

41. Zwolen koło Bańskiej Bystrzycy, Słowacja. Fragment miasta. 1599 roku. Na dachach wszystkich budynków zaznaczone są kozubki (wg Ragač, ilustr. 1 na s. 34).

42. Tóváros, Węgry. Willa z koszyczkami na dachach (1898 r.).

Podpisy pod mapy

Mapa 1. Miejscowości w Polsce, w których stwierdzono architektoniczne „koszyczki” w XIX–XX w. Oprac. J. Czajkowski.

Wykaz miejscowości: 1. Stopnica, 2. Ciężkowice, 3. Ropa, 4. Uhryń, 5. Muszyna, 6. Wierchomla Wielka, 7. Biała Woda, 8. Jaworki, 9. Szlachtowa, 10. Łapsze Niżne, 11. Łapsze Wyżne, 12. Krempachy, 13. Frydman, 14. Nowy Targ, 15. Zakopane, 16. Chochółów, 17. Jabłonka, 18. Podwilk, 19. Piekelnik, 20. Zubrzyca Góra, 21. Podszkle, 22. Harkabuz, 23. Podsarnie, 24. Zawoja, 25. Białka, 26. Podgórze podkarpackie (Myślenice), 27. Andrychów, 28. Koszarawa, 29. Jeleśnia, 30. Radziechowy, 31. Cięcina, 32. Miłówka, 33. Istebna, 34. Wisła–Centrum, 35. Wisła–Połom, 36. Wisła–Tokarnia, 37. Brenna, 38. Cieszyń, 39. pow. Pszczyna (Pszczyna), 40. Grzawa, 41. Mysłówice, 42. Sławków, 43. Będzin, 44. Czeladź, 45. Panewniki, 46. Śmiłowice, 47. Bojków, 48. Pilchowice, 49. Sośnicowice, 50. Łącza, 51. pow. Rybnik (Rybnik), 52. Jankowice, 53. Syrynia, 54. Lubomia, 55. Pstrążna, 56. Markowice, 57. Kuźnia Raciborska, 58. Turze, 59. Kotłarnia, 60. Strzybnik, 61. Przewóz, 62. Koźle, 63. Lubliniec, 64. Częstochowa, 65. Niwki, 66. Czarnowasy, 67. Dobrzeń Wielki, 68. Chrościce, 69. Stare Siołkowice, 70. Nowe Siołkowice, 71. Popielów, 72. Stobrawa, 73. Kaniów, 74. Kup, 75. Brynica, 76. Ładza, 77. Domaradz, 78. Domaradzka Kuźnia, 79. Falkowice, 80. Dąbrowa, 81. Jastrzębie, 82. Lubnów, 83. Dąbrówka Dolna, 84. Kozuby, 85. Zawisć, 86. Żabieniec, 87. Brzezinki, 88. Domaszewice, 89. Michalice, 90. Gorzów Śląski, 91. Orle; poza mapą: 92. Warszawa, 93. Wola Rasztowska pow. Radzymin, 94. Potylicz pow. Rawa Ruska.

Miejscowości orientacyjne: K — Kłodzko, B — Brzeg, S — Namysłów, L — Kluczbork, O — Opole, R — Racibórz, G — Gliwice, E — Katowice, T — Olkusz, Z — Kraków, Y — Wadowice, U — Bielsko-Biała, P — Zakopane, C — Nowy Sącz, D — Gorlice, H — Tarnów.

Mapa 2. Północna Opolszczyzna. Wsie, w których w 2. połowie XX w. były stare domy z kozubkami. Opr. J. Czajkowski.

Mapa 3. Osadnictwo fryderycjańskie na Śląsku (Fragment mapy z: Friedrich Heiss, *Das Schlesienbuch*, Berlin 1938, s. 10).

Objaśnienia: kółka puste — miasta orientacyjne, kółka pełne — osady fryderycjańskie, półkola pełne — osady fryderycjańskie dodane do starszych wsi.

Mapa 4. Mapa zasięgu kukli-koszyczka na terenie Czech, Słowacji i Polski. Oprac. J. Czajkowski.

Objaśnienia: punkty czarne — wsie; kółka — punkty orientacyjne. Czechy — 1. Usti nad Łabą, 2. Liberec, 3. Vrchlabi, 4. Melník, 5. Slany, 6. Praga, 7. Pilzno, 8. Sušice, 9. Týn nad Wełtawą, 10. Horni Cerekev, 11. Havlíčkův Brod, 12. Hradec Králové, 13. Česká Třebová, 14. Brno, 15. Olomouc, 16. Ostrava, 17. Zlin (Gotwaldov). Słowacja — 1. Žilina, 2. Bratislava, 3. Nitra, 4. Banská Bystrica, 5. Ružomberok, 6. Poprad, 7. Nová Lubovňa, 8. Spišská Nová Ves, 9. Košice, 10. Prešov. Polska — 1. Kłodzko, 2. Wrocław,

3. Brzeg, 4. Namysłów, 5. Kluczbork, 6. Opole, 7. Częstochowa, 8. Racibórz, 9. Gliwice, 10. Katowice, 11. Pszczyna, 12. Cieszyn, 13. Żywiec, 14. Zakopane, 15. Nowy Sącz, 16. Gorlice, 17. Tarnów, 18. Kraków, 19. Olkusz. Węgry — 1. Nyiregyhaza, 2. Tatabánya.

BIBLIOGRAFIA

- Bachmann A.
1929 *Dach w budownictwie ludowym*, Lwów.
- Barabasz St.
1928 *Sztuka ludowa na Podhalu*, cz. I i II, *Spisz i Orawa*, Lwów.
- Baráthová N.
1989 *Kežmarský hrad*, Martin.
- Bednárik R.
1967 *Ludové staviteľstvo na Kysuciach*, Bratislava.
- Benža M.
1979 *Lokálne dobové formy ľudového staviteľstva a výber objektov pre region Liptov v Muzeum slovenskej dediny*, „Zborník Slovenského Národného Múzea” (dalej: „ZSNM” lub „SSNM”) R. 73, Etnografia 20, s. 34–65.
- Bobek W.
1937 *Lud słowacki*, w: *Słowacja i Słowacy*, pod red. W. Semkowicza, t. 1: *Kraj i lud*, s. 179–259.
- Bogdanowicz J.
1995 *Dach*, w: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. II: *Budownictwo*, PTL, Wrocław, s. 175–213.
- Bogusz W.
1999 *Projektowanie architektoniczne i budownictwo regionu. Podręcznik dla technikum*, Warszawa.
- Boidol E.
1925 *Statistik der bestehenden und nachweisbar bestandenen Holzkirchen in Ostober-schlesien*, „Der Oberschlesier” 1929, Bd. V.
- Botík J.
1999 *Tradicie staviteľstva a bývania v prostredí etnických minorít Slovenska*, w: *Tradicie staviteľstva a bývania na Slovensku*, Bratislava–Svidník, s. 12–34.
- Budownictwo...
1900 *Budownictwo drzewne*, Wydawnictwo Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana” w Krakowie, red. E. Trojanowski i J. Warchałowski, *Materiały*, z. VI, Kraków.
- Burgermeister L., Wiggert E.
1905 *Die Holzkirchen und Holztürme der preussischen Ostprovinzen*, Berlin.
- Bytnar–Suboczowa M.
1963 *Główne elementy kultury ludowej na Śląsku*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 23, Wrocław, s. 7–78.
- Chybiak J.
1990 *Dřevěné domovní štíty jesenických lidových staveb*, „Český lid”, nr 3, s. 228–233.
- Ciołek Gerard
1948 *Dach chaty w polskim budownictwie wiejskim*, cz. II, „Polska Sztuka Ludowa”, nr 1, s. 12–19.

- 1984 *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, t. 1, s. 210; t. 2, s. 246, Kraków.
- Czajkowski J.
 1966 *Budownictwo między Białą a Popradem*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 1, s. 152–173.
 1969 *Budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzu*, „Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego” t. II.
 2000 *Skansen w Zawoi*, „Kielecka Teka Skansenowska” t. 1, Kielce, s. 221–227.
- Čaplovič
 1977 *Čaro kresaného dreva ľudová architektúra Oravy*, Martin.
- Daneková D.
 1979 *Lokálne dobové formy ľudového staviteľstva a výber objektov pre region Pohronie v Muzeum slovenskej dediny*, „ZSNM”, R. 73, Etnografia 20, s. 117–159.
- Degen K., Bleyl, Werbig V., Focke F.
 1938 *Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Namslau*, seria: *Die Bau- und Kunstdenkmäler Schlesiens*, Breslau.
- Dobrowolski T.
 1931 *Tradycje wołoskie w kulturze artystycznej górali śląskich na podstawie zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach i Muzeum Miejskiego w Cieszynie*, „Zaranie Śląskie” R. VII, z. 1, s. 86–114.
 1948 *Sztuka na Śląsku*, Kraków–Wrocław.
- Dołycka B.
 1995 *Formy chałup na obszarach peryferyjnych*, w: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. II: *Budownictwo*, Wrocław, s. 159–174.
- Dubiel L.
 1957 *Wnętrze domu chłopskiego w Beskidzie Śląskim w latach 1860–1950*, „Prace i Materiały Etnograficzne” t. 10, s. 7–157.
- Elias Radzikowski St.
 1901 *Styl zakopiański*, Kraków.
- Foltyin L.
 1960 *Volksbaukunst in der Slowakei*, Praha.
- Frolec V.
 1968 *Historické pozadí vývoje lidového stavitelství v Moravsko-Panonské oblasti*, „Česki Lid”, nr 5, s. 285–312.
 1974 *Lidová architektura na Morave a ve Slezsku*, Brno.
 1980 *Ľudová stavebná kultúra a jej význam na Slovensku pre poznanie kultúrneho vývoja v Karpatoch*, 4, s. 18–21.
- Frolec V., Vařeka J.
 1983 *Lidová architektura. Encyklopedie*, Praha.
- Gajkova O.
 1947 *Kultura ludowa okolic Hor i Potylicza*, „Prace i Materiały Etnograficzne” t. 6, s. 38–76.
- Gašpar J.
 2002 *Tatry, Staré pohľadnice rozprávajú, Świadectwo dawnych pocztówek*.
- Gil E.
 1985 *Z badań Muzeum Wsi Opolskiej nad drewnianym budownictwem ludowym Opolszczyzny*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 8, s. 5–103.
- Gil E., Pilarski S.
 1970 *Budownictwo ludowe Opolszczyzny*, Kraków.
- Gloger Z.
 1907 *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, Warszawa.

- 1958 *Encyklopedia staropolska*, t. 3–4, Warszawa.
- Gładysz M.
 1935 *Góralskie zdobnictwo drzewne na Śląsku*, Kraków.
 1958 *Kultura ludu śląskiego*, w: *Górny Śląsk*, red. K. Popiołek, M. Suchocki, Wysłouch, St. Zajchowska, Cykl: *Ziemia Staropolska*, Poznań, t. V, cz. 1, s. 454–522.
 1971 *Tradycyjna kultura Opolszczyzny i jej rola we współczesnym życiu wsi w: Ogólnopolska Konferencja Muzeów i Parków Etnograficznych, Opole 22–24 września 1970 roku (Referaty i komunikaty)*, Opole, s. 72–84.
- Gładyszowa M.
 1958 *Zarys rozwoju budownictwa ludowego w Siołkowicach Starych w XIX i XX w.*, „Etnografia Polska”, t. 1, s. 200–213.
 1963 *Budownictwo*, w: *Stare i Nowe Siołkowice*, cz. 1, Biblioteka Etnografii Polskiej nr 8, Ossolineum, s. 349–513.
 1976 *Budownictwo*, w: *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka, s. 279–327.
 1978 *Górnośląskie budownictwo ludowe*, Ossolineum.
 1984 *Budownictwo i struktura osadnicza*, w: *Tradycja a współczesne przeobrażenia kultury wsi Beskidu Śląskiego*, „Etnografia Polska” t. 28, s. 35–70.
- Godea I.
 1972 *Monumente de arhitectură populară din nord-vestul României*, vol. I, Oradea.
- Haberland M.
 1926 *Die indogermanischen Völker des Erdteils*, w: *Illustrierte Völkerkunde in zwei Bänden*, t. II, cz. 2: *Europa und Randgebiete*, red. G. Buschan, wyd. 2 i 3 Stuttgart.
- Heidenreich B.
 1998 *Górnośląski Park Etnograficzny. Przewodnik*, Chorzów.
- Hennig R.
 1882 *Das deutsche Haus*, Straßburg.
- Helmigk H.J.
 1963 *Oberschlesische Landbaukunst um 1800*, Berlin.
- Jabłońska T., Moździerz Z.
 1994 „Koliba”, *pierwszy dom w stylu zakopiańskim*, Zakopane.
- Hrabetová J.
 1988 *Polabské národopisné muzeum Přerov nad Labem. Przewodnik*, s. 5.
- Jagiella K.
 1991 *Budownictwo ludowe*, w: *Górale Beskidu Żywieckiego*, red. D. Tylkowa, s. 49–72, Kraków.
- Jostowa W.
 1977 *Muzeum Orawski Park Etnograficzny. Przewodnik*, wyd. III, Kraków.
- Kantár J.
 1972 *Ludove staviteľstvo a byvane na Orave*, w: *Ludova kultúra w Karpatoch*, Bratislava, s. 213–224.
 1980 *Perspektivy pamiatkovej starostlivosti o ľudovú architektúru*, „Pamiatky Priroda” 4, s. 6–9.
- Karłowicz J.
 1901 *Słownik gwar polskich*, t. 2, Kraków.
- Karłowicz J., Krynicki A., Niedźwiecki W.
 1970 *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa.

Katalog...

- 1966 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VI, *Województwo katowickie*, z. 5: powiat gliwicki, Warszawa.
- 1967 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII, *Województwo opolskie*, z. 13: powiat raciborski, Warszawa.
- 1968 *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII, *Województwo opolskie*, z. 11: *Miasto Opole i powiat opolski*, Warszawa.
- Kolberg O.
1887/1963 *Dzieła wszystkie*, t. 26: *Mazowsze, cz. III*, PTL, Wrocław-Poznań.
- Kornecki M.
1994 *Kultura artystyczna Zamagurza (w świetle zabytków)*, „Teki Krakowskie” I, Kraków, s. 5–48.
- Kovačevićova S.
1972 *Drevene stavby na Slovensku*, „Narodopisny vestník československý”, VII 1–2.
1976 *K problematike životného prostredia robotníkov na Slovensku v minulosti*, „Slovenský národopis” (dalej „SN”), nr 1, s. 1–35.
- Kovářů V.
1981 *Architektonické a výtvarné prvky lidového domu v moravských a slezských Karpatech*, w: *Lidová stavební kultura*, Brno, s. 260–271.
- Krassowski W.
1961 *Architektura drewniana w Polsce*, Warszawa.
- Kroh M.
1995 *Sądecki Park Etnograficzny*, Przewodnik, Nowy Sącz.
- Kutrzebianka A.
1931 *Budownictwo ludowe w Zawoi*, Kraków.
- Langer J.
1965 *Ludové staviteľstvo severnej časti Oravy*, „SSNM”, R. 59, Etnografia 6, s. 23–58.
1972 *Zvláštnosti tradičného vývoja ľudového domu v Liptove*, „SN”, nr 4, s. 572–599.
1976 *Interetnické vzťahy ľudového domu moravsko-slovensko-polské kontaktové zóny*, „SN”, nr 2, s. 266–278.
1982 *K problematice vertikálního vývoje tradičního lidového domu w západních Karpatech*, w: *Lidová stavební kultura*, Brno, s. 131–142.
1996 *Co mohou prozradit lidové stavby*, Rožnov pod Radhoštěm.
1997 *Volná a vázaná konstrukce roubeného domu*, w: *Evropský kulturní prostor — jednota v rozmanitosti*, ed. J. Vařeka, M. Holubová, L. Petráňová, „Český lid”, Supplement 84/1997, s. 150–157.
- Langer K.
1955 *Atlas ľudových stavieb*, Martin.
- Lazištan E., Michalov J.
1983 *Drevene stavby na Slovensku*, Martin.
- Linde B. S.
1855 *Słownik języka polskiego*, t. 2, Lwów, reprint PIW, 1951.
- Luchs H.
1871 *Die oberschlesischen Holzkirchen und Verwandtes*, „Schlesische Provinzialblätter Rübzahl”, No X.
- Lutsch H.
1886–1903 *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 1–5, Breslau.

Machek V.
1997 *Etymologický slovník jazyka českého*, reprint z 3. wydania z roku 1971, Praha.

Malicki L.
1936 *Zarys kultury materialnej górali śląskich*, Katowice.

Matlakowski W.
1892 *Budownictwo ludowe na Podhalu*, Kraków.
1915 *Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu*, Warszawa.

Matuszczak J.
1974 *Kościoty drewniane na Śląsku*, Ossolineum.
1989 *Studia nad kościołami drewnianymi na Górnym Śląsku*, „Rocznik Muzeum Górnos Śląskiego w Bytomiu”, Sztuka, z. 9.

Mencl V.
1980 *Lidová architektura v Československu*, Praha.

Mešša M.
1999 *Háľkový stĺpik — dekoratívno—ochranný prvok tradičnej ľudovej architektúry niektorých regiónov Slovenska*, w: *Tradície staviteľstva a bytva na Slovensku*, red. M. Sopoliga, Bratislava—Svidník, s. 226—228.

Milczanowski Z.
1983 *Budownictwo ludowe regionu babiogórskiego*, w: *Park narodowy na Babiej Górze. Człowiek i przyroda*, red. K. Zabierowski, Warszawa—Kraków, s. 260—272.

Mjartan J.
1974 *Staviteľstvo*, w: *Horehronie*, Bratislava, s. 11—77.

Mokłowski K.
1903 *Sztuka ludowa w Polsce*, cz. I: *Dzieje mieszkań ludowych*, cz. II: *Zabytki sztuki ludowej*, Lwów.

Morcinek G.
bd. *Śląsk*, seria: *Cuda Polski*, Wydawnictwo Polskie, Poznań.

Moskała E.
1968 *Ziemia wadowicka*, Kraków.

Moździerz Z.
1999 *Budownictwo ludowe na Podtatrzu*, „Teki Krakowskie” IX, Kraków, s. 115—137.

Nagel A.
2001 *Dörfer, Höfe, Stuben Spuren vergangener bäuerlicher Welten Frankens aus der Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Fotografien von Friedrich August Nagel aus dem Nürnberger Umland und der Frankenalb, zusammengestellt und erläutert von Konrad Bedal, mit einer biografischen Skizze von Herbert May, Bad Windsheim.

Národopisná...
1895 *Národopisná výstava Československá v Praze 1895*, Praha.

Neuling H.
1900 *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau.

Odbudowa...
1915 *Odbudowa polskiej wsi. Projekty chat i zagród włościańskich opracowane przez grono architektów polskich*, red. Wł. Ekielski, Kraków.

Olejnik J.
1964 *Príspevok k poznaniu ľudového staviteľstva v oblasti Spišskej Magury*, „SSNM”, R. 59, Etnografia 6, s. 61—86.

- Panoiu A.
1977 *Din arhitectura lemnului în România*, București.
- Pawlikowski J. G.
1931 *O „Styl Zakopiański” w budownictwie Zakopanego i Podhala*, „Wierchy” t. 9, Kraków.
- Plessingerová A., Vařeka J.
1981 *Zasięg karpaccich elementów budownictwa mieszkalnego na terytorium Moraw zachodnich i Czech*, „Etnografia Polska” t. 25, z. 2, s. 133–141.
1982 *Objev vyobrazení českého roubeného domu z konce 15. století*, „Český Lid” 69, 4, s. 210–218.
1988 *Otázka existence podlomení a kabřince ve štitu lidového domu (Příspěvek k stanovení hranice typů lidových staveb v Československu)*, „Časopis národního muzea”, řad historická 157, 1–2, s. 52–65.
- Pokropek M.
1989 *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa.
- Pokropek M. i W.
1995 *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce*, t. 1: *Budownictwo ludowe. Chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, Warszawa.
- Popiołek F.
1965 *Historia osadnictwa w Beskidzie Śląskim*, Katowice.
- Pöss O.
2000 *Karpacki Nemci*, „Pamiętki a muzea” 4, s. 24–27.
- Pražák V.
1950 *Valašský dum pod Makytou* (odtlačok z „Narodopis. Sbornika”, ročník IX), s. 3–96.
1961 *K studiu lidové architektury a způsobu bydlení na Oravě*, „SN”, nr 1, s. 46–100.
- Puszet L.
1903 *Studia nad polskiem budownictwem drewnianem*, I: *Chata*, Kraków.
- Pysiewicz-Jędrusik R.
1970 *Zmiany granic Śląska w czasie i przestrzeni*, w: R. Pysiewicz-Jędrusik, A. Pustelnik, B. Konopska, *Granice Śląska*, Wrocław, s. 6–48.
- Ragač R.
2000 *Zvolenská radnica v písomných prameňoch do konca 16. storočia*, „Archéologia historica” 25, Banská Bystrica s. 33–41.
- Reinfuss R.
1934 *Budownictwo ludowe na zachodniej Łemkowszczyźnie*, „Lud” t. 33, s. 3–12.
1947 *Próba charakterystyki etnograficznej Rusi Szlachtowskiej na podstawie niektórych elementów kultury materialnej*, „Lud” t. 37, s. 160–235.
1950 *Orawski dom z wyżką*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 4, nr 1–6, s. 36–55.
1971 *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Sanok.
1998 *Zarys kultury materialnej ludności łemkowskiej z dawnego „Kresu muszyńskiego”*, MMBLS, nr 34, s. 7–51.
- Ripka I.
1981 *Terminologia ľudového obydlia*, w: *Ludová staveni kultura*, Brno, s. 54–58.
- Sadowska E.J.
1995 *Tradycyjne budownictwo ludowe Górali Babiogórskich*, w: *Monografia Zawoi*, Kraków–Zawoja, s. 173–189.
- Sas Zubrzycki J.
1930 *Cieślictwo polskie*, Lwów.

Schier B.
1931 *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*, Reichenberg.

Sedlaček J.
1977 *Rožnovské náměstí v 19. století*, „SN”, nr 3, s. 461–469.
1981 *Typy dřevěných domů na rožnovském náměstí a jejich zdene ekvivalentny v 19. století*, w: *Lidová stavební kultura*, Brno, s. 274–283.

Siemko P.
2001 *Nie zachowane kościoły drewniane Górnego Śląska*, Katowice.

Skowronek J.
1989 *Od konspiracji do kapitulacji*, seria: *Dzieje narodu polskiego*, Warszawa.

Slovensko...
1975 *Slovensko, Lud*, cz.II, red. nauk. Dr. B. Filová, CSc., Dr. J. Mjartan, DrSc Bratislava.

Sławski F.
1966 *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. III, z. 1(11), Kraków.

Słownik języka...
1978 *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa.

Słownik polszczyzny...
1978 *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. XI, Ossolineum.

Słownik staropolski...
1962 *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 3, z. 5 (18), Ossolineum.

Sopoliga M.
1990 *Ludová architektúra Ukrajincov východného Slovenska*, Svidník.
1983 *Narodne žitla ukrainci shidnai Slowacczini, Prjasziw*.

Spyra A.
1980 *Stan budowy skansenu „Zagroda Wsi Pszczyńskiej”*, „Acta Scansenologica”, t.1, Sanok, s. 207–209.
1988 *Zagroda wsi pszczyńskiej*, Przewodnik po skansenie, Pszczyna.

Sztuka...
1906 *Sztuka Stosowana*, Wydawnictwo Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana” w Krakowie, red. E. Trojanowski i J. Warchałowski, Kraków, z. 8–9.

Szyller S.
1915 *Tradycja budownictwa ludowego w architekturze polskiej*, Warszawa.

Štěpán L., Vařeka J.
1991 *Klíč od domova*, Praha.

Štěpánek L.
1966 *Slovenský dům s podlomení ve středoevropské lidové architektuře*, „SN”, 4, s. 436–447.
1967 *K problematice kabřince v Československu*, „Česky lid” 1968, nr 4, s. 223–230.

Štika J., Langer J.
1988 *Československé múzeá v prírode*, Martin, Ostrava.

Stránska D.
1966 *K otázce zvýšených staveb na Slovensku*, „SN”, nr 1, s. 65–121.

Strelec K.
1982 *Typologické znaky a diferenciácie ľudoveho staviteľstva v južných oblastiach stredného Slovenska v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia*, „ZSNM”, 76, Etnografia 23, s. 117–165.

Tłoczek I.
1957 *Chałupy polskie*, Warszawa.

- 1958 *Polska chałupa na polsko-czechosłowackim pograniczu*, „Československa Etnografie” 1, s. 87–98.
- 1989 *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa.
- Toth J.
1961 *Népi építészetünk hagyományai*, Budapest.
- Trocka-Leszczyńska E.
1995 *Wiejska zabudowa mieszkaniowa w regionie sudeckim*, Wrocław.
- Treter M.
1938 *Dwór Moniaków w Zubrzycy Górnej*, „Wierchy” t. 16, s. 62–70.
- Turzo J.
1963 *Z ľudovej architektúry Turca (Štity a vstupy)*, „SSNM”, R. VII, Etnografia 4, s. 76–82.
- (Ungarn)
1898 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Böhmen*, 1. Abteilung, Wien.
b.d *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Ungarn*, IV. Bd., Wien.
- Vařeka J.
1974 *Príspevek k vývoji dvora na Moravském Valašsku*, w: *Moravsko-slovenske vzťahy v ľudovej kultúre*, Ostrava, s. 19–24.
1977 *Vznik okapové orientace u českého domu*, „SN”, nr 3, s. 470–473.
- Vařeka J., Plessingerová A.
1990 *Merkmale des Karpatenbauernhauses auf dem Gebiet Westmährens und Böhmens*, „Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 1–4, s. 289–300.
- Vodera S., Škabrada J.
1985 *Jihočeská lidová architektura*, České Budejovice.
- Vydra J.
1958 *Ľudová architektúra na Slovensku*, Bratislava.
- Weltzel H.
1896 *Geschichte des ratiborer Archipresbyterats*, Ratibor.
- Wesołowska H.
1985 *Kultura ludowa*, w: *Historia Śląska*, pod red. St. Michałkiewicza, t. III, cz. 2, Ossolineum, s. 667–707.
- Wiktor J.
1956 *Pieniny i ziemia sądecka*, Kraków.
- Zawiliński R.
1912 *Z kresów polszczyzny*, Kraków.
1931 *Budownictwo orawskie*, „Ziemia” t. 16, nr 8–10, s. 171–174.
- Zubercová Z.
1979 *Lokálne dobové formy ľudového staviteľstva a výber objektov pre region Spiš v Múzeum slovenskej dediny*, „ZSNM” R. 73, Etnografia 20, s. 69–109.

Jerzy Czajkowski

ROOF WITH A „BASKET” IN OLD POLISH HOUSES

(Summary)

The article is the first attempt at a complete analytical discussion of all the articles on the buildings with a roof featuring the so-called „little basket”. So far there has not been any article in which this problem is discussed generally with reference to any region. Compared to Poland’s southern and western neighbours, interest in this roof type was negligible, information about it was scarce and only a few examples, mainly from southern Poland, have been discussed. The author presents the onset of interest in this architectural detail, which is connected with the general development of research into folk building. In the second part of the article the areas in which this type of roof was popular are described, i.e. 1. the mountainous region from the Beskid Sądecki to Beskid Śląski, 2. Upper Silesia and the Opole Silesia region, 3. northern Opole region and 4. the Sudety. In the subsequent part the author focuses on the size and shape of baskets and the names connected with them. The text is a compendium of knowledge on roofs with a „basket” in Poland. It is based on archives, literature and the investigations conducted by the author and different university centres and museums in Poland.